

Βασίλης Κατσαρός

Λόγια στοιχειᾶ στήν ἐπιγραφική τοῦ «Δεσποτάτου»
Λόγιοι καί διανοούμενοι κατά τόν 13ο αἰ. στήν Ἡπειρο
μέ βάση τίς ἔμμετρες ἐπιγραφές τοῦ χώρου

Ανάτυπο

Από τα Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου
για το Δεσποτάτο της Ηπείρου
(Ἄρτα, 27-31 Μαΐου 1990)

ΜΟΥΣΙΚΟΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΑΡΤΗΣ
«Ο ΣΚΟΥΦΑΣ»
ΑΡΤΑ 1992

Βασίλης Κατσαρός

Λόγια στοιχεῖα στήν ἐπιγραφική του «Δεσποτάτου»

Λόγιοι καί διανοούμενοι κατά τόν 13ο αἰ. στήν Ἡπειρο
μέ βάση τίς ἔμμετρες ἐπιγραφές τοῦ χώρου

Ἡ τροποποίηση τοῦ τίτλου τῆς ἀνακοίνωσής* μου, μέ τήν προσθήκη ἑνός προσδιοριστικοῦ ὑπότιτλου – πέρα ἀπό τίς δυσκολίες πού θέτει ξανά καί ξανά ὁ ὅρος «Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου» μέ τούς σημαντικούς καί χρονικούς του περιορισμούς καί ἐπαναπροσδιορισμούς¹ –, ἄν καί θεραπεύει ἀναμφίβολα ὀρισμένα ἐρωτήματα πού ἔμειναν σκόπιμα μετέωρα στήν ἀρχική του διατύπωση, ἀφήνει ἀνέγγιχτο καί πάλι τό κύριο ἐρώτημα τί προσδιορίζει καί σέ τί ἀναφέρεται ἡ χρήση τοῦ ἐπιθέτου «λόγιος» γύρω ἀπό τό ὁποῖο στρέφεται ἡ οὐσία καί ὁ σκοπός αὐτοῦ τοῦ μελετήματος. Μέ τό ἐρώτημα αὐτό νομίζω ἐπίσης ὅτι εἰσερχόμαστε σέ πῶς σύνθετα προβλήματα πού ἀπαιτοῦν ἴσως μεγαλύτερη προσοχή, ἀφοῦ ἡ ἀνάλυση τοῦ ὅρου «λόγιος», ὅπως καί ἐκείνη τοῦ ὅρου «διανοούμενος» κατά τή βυζαντινή καθ' ὅλου περίοδο – γιά νά χρησιμοποιήσω τά λόγια τοῦ Μαρκόπουλου,² πού πρόσφατα διαπραγματεύτηκε τό θέμα – «εἶναι ... ἀπό τά θέματα πού προσεγγίζονται μέ διακριτικότητα ἢ καί δυσπιστία, ἀπό τούς μελετητές».³ Οἱ δυσκολίες ἐπιτείνονται μάλιστα, ὅταν, ὅπως συμβαίνει στήν περίπτωσή μας, τά ἐπιγραφικά δεδομένα ἀπό τήν συγκεκριμένη περιοχὴ εἶναι «μηνύματα» πού παρασιωποῦν δύο βασικούς παράγοντες τοῦ κλασσικοῦ μοντέλου ἐπικοινωνίας τοῦ Jaccbson τόν πομπό δηλ. καί τόν δέκτη.⁴ Αὐτό εἶναι καί τό ζητούμενο αὐτῆς τῆς προσπάθειας. Μπορεῖ ὠστόσο νά προσδιοριστεῖ γενικά τό κοινωνικογλωσσικό περιβάλλον, ἀφοῦ τά κείμενα πού θά δοῦμε συνιστοῦν ἕναν κώδικα ἐπικοινωνίας, ἔστω κι ἂν λειτουργοῦν κυρίως σ' ἕνα συγκεκριμένο ἐπίπεδο, τό ἐπίπεδο

* Ὁ ἀρχικός τίτλος τῆς ἀνακοίνωσής μου, ὅπως παρουσιάστηκε στό Πρόγραμμα τοῦ Συμποσίου, ἦταν ὁ ἑξῆς: «Λόγια» στοιχεῖα στήν ἐπιγραφική τοῦ «Δεσποτάτου». Τό κείμενο κρατήθηκε κατά βάση τό ἴδιο καί ἐμπλουτίστηκε μέ τόν ἀπαραίτητο βιβλιογραφικό ὑπομνηματισμό.

1. Βλ. γι' αὐτό τό θέμα D.M. NICOL, Πρόσφατες ἐρευνες γιά τίς ἀπαρχές τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου: *HX* 22(1980) 38-48 καί κυρίως 40-41, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

2. Βλ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι καί τό περιβάλλον τοῦ Κωνσταντινίου Προφύρογεννήτου: *Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος καί ἡ ἐποχή του* (Β' Διεθνῆς Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί 22-26 Ἰουλίου 1987) ἔκδ. Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτιστικοῦ Κέντρου Δελφῶν. Ἀθήνα 1989, 155-164.

3. Ὁ.π. 155.

4. Βλ. R. JAKOBSON, *Closing Statement: Linguistics and poetics: Style in Language*, ἔκδ. T.A. SEBEOK. Cambridge Mass/MIT press 1960, 353. Βλ. καί Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 159 καί σημ. 2.

δο τῆς ποιητικῆς δημιουργίας. Μήπως ὁμως αὐτό ἀκριβῶς τό ποιητικό ἐπίπεδο προσδιορίζει καί τό γενικότερο πλαίσιο τῆς προβληματικῆς μας;

Ἐξ ἀφῆσουμε, πρὸς στιγμήν, τοὺς ἐπιστημονικούς προβληματισμούς τοῦ I. Ševčenko,⁵ τοῦ Al. Každan,⁶ τῆς M. Mullett,⁷ τοῦ Ἀθαν. Μαρκόπουλου⁸ καί τοῦ Ἀποστολοῦ Καρπόζηλου⁹ πάνω στό θεωρητικό πλαίσιο τοῦ ζητήματος, κι ἐπομένως ἀναπάντητο τό α' ἐρώτημά μας, καί ἄς δοῦμε τό ἴδιο τό ὕλικό. Ἐννοεῖται ὅτι τά περιθώρια γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς θεματικῆς του καί τίς ἐνδεχόμενες φιλολογικές βελτιώσεις τῶν κειμένων εἶναι στενά. Ἄλλ' αὐτός δέν εἶναι ὁ στόχος αὐτοῦ τοῦ μελετήματος.¹⁰ Ἀκόμη, ἡ παρουσίαση τοῦ ὕλικου ἐδῶ δέν πρέπει νά εἶναι κατ' ἀνάγκην χρονολογική. Ἡ γεωγραφική κατανομή του διευκολύνει ἴσως περισσότερο τό ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς παρουσίας.

I. ΜΟΝΗ ΒΑΡΝΑΚΟΒΑΣ

Στό μικρό, ἀλλά τόσο χρήσιμο, βιβλίο του γιά τη Μ. Βαρνάκοβας ὁ Ἀναστάσιος Ὁρλάνδος¹¹ δημοσίευσε – ἐκτός ἀπό τήν κτητορική – καί τίς ἀκόλουθες ἐπιγραφές:

1. ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΠΛΑΚΑ

Ἦγαγεν ἡμᾶς ᾧδε θανάτου νόμ[ος]

Σεβαστοκράτωρ· Ἄννα· καί Κωνσταντῖν[ος]

5. Βλ. I. ŠEVČENKO, Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century: *Actes du XIe Congrès International des Études Byzantines*. Bucarest 1971, I (Bucarest 1974), 69-92. (*Society and Intellectual Life in the Late Byzantium. Variorum Reprints*. London 1981). Βλ. καί A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156 καί σμ. 4. A. KARPOZIOLOS, The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos: *JÖB* 40 (1990) 277 καί σμ. 9.

6. Βλ. AL. KAŽDAN, βιβλιοκρισία στό περίοδ. *GOTHR* 27 (1982) 83-97. Βλ. καί A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156 καί σμ. 6. A. KARPOZIOLOS, The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos 277 καί σμ. 9.

7. Βλ. M. MULLETT, Aristocracy and Patronage in the Literary Circles of Comnenian Constantinople: *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries* (ἐπιμ. M. ANGOLD) *BAR International Series* 221 (1984) 185-187. Βλ. καί A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156 καί σμ. 7.

8. Βλ. πλήρη παραπομπή στή σμ. 2 ἐδῶ. Τό ἄρθρο τοῦ Μαρκόπουλου, ἂν καί ἀναφέρεται εἰδικότερα στήν ἐποχή τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου, σηματοδοτεῖ τό θεωρητικό μοντέλο ἀναλογικῆς προσέγγισης παρόμοιων φαινομένων μέ τρόπο συνοπτικό ἀλλά στήν οὐσία καιριο.

9. Βλ. A. KARPOZIOLOS, The Correspondence of Theodoros Hyrtakenos 283. Σημαντικό ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τά συμπεράσματα τοῦ ἴδιου συγγραφέα στό «ὑπό ἐκτύπωσιν» ἄρθρο του μέ τίτλο *Books and Bookmen in the 14th c. The Epistolographical Evidence* [*JÖB* 41 (1991)], σχετικά μέ τοὺς κύκλους τῶν ἀναγνωστῶν κατά τόν 14ο αἰ., μέ βάση τοὺς ἀριθμούς τῶν ἀποδεικτῶν καί τή λειτουργία διακίνησης τῶν βιβλίων ὅπως ἐμφανίζονται στά κείμενα τῆς ἐπιστολογραφίας. Ἐκφράζω καί ἀπό τή θέση αὐτή θερμές εὐχαριστίες στόν καθηγ. Ἀπόστολο Καρπόζηλο, ὁ ὁποῖος ἔθεσε πρόθυμα ὑπόψη μου τό ἀνέκδοτο ἄρθρο του.

10. Ἡ ἀποκατάσταση τῶν ἐπιγραφῶν ἀποτελεῖ στόχο ἄλλης ἐργασίας μου, ὅπου ἐξετάζονται λεπτομερειακά καί τά μετρικά προβλήματα τοῦ (ιαμβικοῦ) δωδεκασύλλαβου στίχου [P. MAAS, *Der byzantinische zwölfsilber*: *BZ* 12 (1903) 278-323· ΑΘ.Δ. ΚΟΜΙΝΗ, *Τό βυζαντινόν ἱερόν ἐπίγραμμα καί οἱ ἐπιγραμματικοί* («Ἀθηνᾶ», *Σειρά διατριβῶν καί μελετημάτων*, 3). Ἀθήνα 1966, 51-81], καί τά ζητήματα μορφῆς, κάτω ἀπό τό πρίσμα τῆς νεότερης ἐρευνας (W. HÖRANDNER, *La poésie profane au XIe siècle et la connaissance des auteurs anciens*: *TM* 6 (1976) 245-263· ΟΔ. ΛΑΜΨΙΔΟΥ, Δύο μετά ὕφαντων στίχων βυζαντινά σχηματικά ποιήματα: *Θεολογία* 53 (1982) 1143-1149· W. HÖRANDNER, *Poetic Forms in the Tenth Century: Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος καί ἡ ἐποχή του* (B' Διεθνῆς Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί 22-26 Ἰουλίου 1987). Ἀθήνα 1989, 135-153· τοῦ ΙΔΙΟΥ, *Visuelle poesie in Byzanz, Versuch einer Bestandsaufnahme*: *JÖB* 40 (1990) 1-42) Μέ παῦλα σημειώνεται στίς ἐπιγραφές πού παρατίθενται σ' αὐτή τή μελέτη ὁ ἀριθμός τῶν συλλαβῶν πού ἀπαιτοῦνται γιά τή συμπλήρωση τῶν στίχων.

11. Βλ. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἡ μονή Βαρνάκοβας*. Ἐκδοσις τῆς ἐν Ἀθήναις Δωρικῆς Ἀδελφότη-
τας. Ἀθήνα 1922, 7.

Καὶ λοῖσθον δ' αὐτὸν δεσπότην Κωνσταντῖνον.
[Π]ρὸ τῆς δίκης ρύσαι με τῆς καταδίκης.

1. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας 12, ὅπου παρέχεται καὶ σχέδιο τῶν λοξοτμητῶν λίθων ποῦ μᾶς παραδίδουν τὶς ἐπιγραφές. Τὸ κείμενο τοῦ Ὁρλάνδου ἀνατυπώνει καὶ ὁ ΠΕΤΡΟΣ ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, Ἰερά μονή τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ἢ ἐπιλεγόμενῃ Βαρνάκοβα, Ἱστορία-Τέχνη-Ἐγγραφα μετὰ διαφόρων ἄλλων ἱστορικῶν εἰδήσεων περὶ τῶν μοναστικῶν ἰδρυμάτων καὶ τοῦ κλήρου καὶ περὶ τῶν ἐπαρχιῶν Δωριδος καὶ Ναυπακτίας. Ἀμφισσα 1957, 133 καὶ σχόλιο στίς σελ. 133-134 σημ. 1.

2. ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΠΛΑΚΑ

[Τὸ πλήρωμα ἤγνωσεν ἡμᾶς τοῦ χρόνου ✠ Κομνηνοδοῦκ[ας -----
-----περικλείει τάφοις † Ἀλέξιον μὲν Ρ[αοῦλ ἢ Φιλανθρωπητὸν]
..... ἀΐνυμνεῖν ✠ τὴν Εὐδοκίαν ✠ στα. ε. . π. β.
..... ανανου καὶ νοῶν ✠ τῶν συμπλοη.

2. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Μ. Βαρνάκοβας 14 καὶ σχέδιο (εἰκ. 4). Πρὸβλ. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, Βαρνάκοβα 134 καὶ σημ. 1. Ὁ Καλονάρος, ἀντίθετα πρὸς τὸν Ὁρλάνδο, τοποθετεῖ χωρὶς ἐπιχειρηματολογία τὴν ἐπιγραφή στὸν 14 αἰ.

3. ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΠΛΑΚΑ (Η ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΠΛΑΚΕΣ)

(α) + Ζητ[εῖς μαθεῖν -----
δεῦρο]ο -----

(β) ----- ω -----
----- καὶ βασιλέ[ων] -----

(γ) ----- τοῦ τῆς Ιουλ -----
----- δι δεινῶν κοιν -----

3. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ μονὴ Βαρνάκοβας 15 (εἰκ. 5-7).

Πρόκειται γιὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα πάνω σὲ λίθινες πλάκες, ἢ ὑπαρξὴ τῶν ὁποίων πολλὰ δημιούργησε προβλήματα καὶ τροφοδότησε μύθους γιὰ τὰ ἐνταφιασμένα πρόσωπα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς μονῆς.¹² Ὁ ἔμμετρος ρυθμικὸς χαρακτήρας τῶν κειμένων εἶναι ἀδιαμφισβήτητος ἀκόμη καὶ στὰ μικρότερα ἐνεπίγραφα τμήματα. Γιὰ τὶς κοινωνιολογιστικὰ διασυνδέσεις αὐτῶν τῶν κειμένων θὰ ποῦμε λίγα πράγματα, ἀφοῦ δοῦμε καὶ τὰ ἄλλα παρόμοια κείμενα.

II. ΜΟΤΙΣΤΑ, ΜΟΚΙΣΤΑ, (σημ. Ἁγία Σοφία)

Σέ μίαν ἄλλη περιοχὴ τῆς Αἰτωλίας, στὴ βυζαντινὴ Μότιστα¹³ (ἀργότερα Μόκιστα καὶ τώρα Ἁγ. Σοφία) ἓνα ἐνδιαφέρον ἐπίσης σύνολο, κατὰ σύμπτωση ρυθμικῶν ἐπιγραφῶν πάνω σὲ λίθο, δημοσιεύτηκε πληρέστερα εἴτε ἀπὸ τὸν Γεώργιο Σωτηριάδη¹⁴ εἴτε ἀπὸ τὸν Σπ. Λάμπρο¹⁵ μᾶς παραδίδονται τὰ ἀκόλουθα κείμενα:

12. Βλ. σχετικὰ Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ. Ἐνα Χρονικὸ τῆς μονῆς Βαρνάκοβας (χφ1 Μονῆς Βαρνάκοβας): *Κληρονομία* 11 (1979) 380-381, ὅπου καὶ διβλιογραφία.

13. Γιὰ τὴν τοπωνυμία βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Μία ἀκόμη μαρτυρία γιὰ τὴ βυζαντινὴ μονὴ «τοῦ Κρεμαστοῦ»: *Κληρονομία* 12 (1980) 380. Βλ. ἐπίσης Ρ. SOUSTAL - J. KODER, *Nikropolis und Kerphallēnia* [TIB, 3]. Wien 1981, 208.

14. Βλ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ, Βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ ἐξ Αἰτωλίας: *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» Ζ'* (Ἀθῆναι 1903) 208-215.

15. Βλ. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἄννα ἢ Καντακουζηνή, βυζαντινὴ ἐπιγραφή ἐξ Αἰτωλίας: *NE* 1 (1904) 37-42.

1. ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ (ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΡΜΟΥ)

[ῚΑν] να βασίλισ[σα] Καντακουζ[ηνή]
[Παλαιο]λόγου τε - - - - -

1. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ, Βυζαντιναί Ἐπιγραφαί ἐξ Αἰτωλίας 215. Βλ. καί ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἄννα ἡ Καντακουζηνή 37. Πρὸλ. ΑΘ.Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολὴ στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μνημειακὴ τέχνη. Ἀθήνα 1985, 232.

2. ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΝΑΩΝ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΙ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ (ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΡΜΟΥ)

+ Ὁ ταξιάρχης τοῦ Μεγάλου Δεσπότη
καὶ δυσμικῆς φάλαγγος ὁ Πρωτοστράτωρ
ὁ Ζωριανὸς Μιχαὴλ ᾧδε, ξένοι,
πολλῶν ἐπεδράβευσεν τὴν χορηγίαν,
πρὸς ἀνέγερσιν τοῦ σεβασμίου δόμον.
Ὅθεν ποθοῦντες αὐτὸν ἀπὸ καρδίας
ἐκλιπαροῦμεν τὸν πανάγαθον Λόγον
τούτῳ παρασχεῖν πᾶν ἀγαθ[όν] - - -

2. M. BAZIN, *Mémoire sur l'Étolie*, Archives des Missions Scientifiques, 2me Série, t. 1. Paris 1864, 369. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ, Βυζαντιναί ἐπιγραφαί ἐξ Αἰτωλίας 211 (καὶ πίν. ἀρ. 1). Πρὸλ. ΑΘ. Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία 224, 229.

3. ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΝΑΩΝ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΙ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ (ΜΟΥΣΕΙΟ ΘΕΡΜΟΥ)

[-- τις ο φοιτῶν καὶ παντάπασιν νέος]
[Μιχαὴλ] τὸν δειμάντα τόνδε τὸν δόμον
- - - - - καὶ μονοτρόπῳ
Ἀνδριτζιοπούλων --- τὸν σπόρον (;)
5. Ποθῶν δὲ τυχεῖν ψυχικῆς σωτηρίας,
ἤγειρε τοῦτον τὸν σεβάσμιον δόμον
μόχθῳ πολλῶ καὶ πόνῳ καὶ καμάτῳ.
Τὸν γοῦν ἐν πρώτ[οις] ---, ᾧ φίλε,
τὸν καὶ δοηθὸν καὶ μόνον παντεργάτην
10. [- πατ - - ον] συμπαθῶς - - - -
πληρῶν τ-- ἄγγελμα τοῦ θείου νόμου
τον - - - [τὸν εκ - ων - - - -
ὅπως [πατάξῃ] τῶν κακῶν μου καὶ φ[αύλων]
- - ν - - - - τοῖς σεσωσμένοις
15. ὡς πανάγαθος καὶ φιλόανθρωπος μόνος

3. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ, Βυζαντιναί ἐπιγραφαί ἐξ Αἰτωλίας 211 (καὶ πίν. ἀριθ. 2). Πρὸλ. ΑΘ. Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία 224, 229.

4. ΑΨΙΔΑ ΙΕΡΟΥ ΒΗΜΑΤΟΣ ΝΑΟΥ ΤΩΝ ΤΑΞΙΑΡΧΩΝ

Ποθῶν λαβεῖν κάθαρσιν ἀμπλακημάτων,
Ἄνδριτζοπουλώννμος Κοσμᾶς σὺν πόθῳ,
Ἐκ κρηπίδων ἤ[γει]ρα τόνδε τὸν δόμον
μόνη συνάρσει τῶν θείων Ἀρχαγγέλω[ν].
5. Οἱ γοῦν θέοντες ἐνθαδὶ θεᾶς χάριν,
Ἀρχιστρατήγων εἰ ποθεῖτε τὴν χάριν,
Κυροῦ Θεοῦ πρώτιστα τὴν εὐσπλαγχτίαν,
εὔχεσθε κάμοι ψυχικῆς σωτηρίας.

4. M. BAZIN, Mémoire sur l'Étolie 369. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ, Βυζαντινά επιγραφαί ἐξ Αἰτωλίας 213. Πρβλ. ΑΘ.Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία 225 (καὶ πίν. 213). Φωτογραφία τῆς ἐπιγραφῆς εἶχα δημοσιεύσει στή μελέτη μου, Μία ἀκόμα μαρτυρία γιὰ τὴ βυζαντινὴ μονὴ τοῦ *Κρεμαστοῦ* 382 εἰκ. 5.

Ἀκόμη ψηλότερα, στό φυσικό διαχωριστικό σύνορο Αἰτωλίας μέ τήν Ἀκαρνανία, κοντά στό πέρασμα πού ὀδηγοῦσε παλιότερα στήν Τατάρνα καί στήν Εὐρυτανία, ΒΔ τοῦ χωριοῦ Χαλκιοποῦλοι¹⁶ παραδίδεται πάνω σέ τοιχογραφημένη ἐπιφάνεια τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἐπίγραμμα τοῦ Μιχαήλ Ψελλοῦ στή Θεοτόκο γιὰ τό ἱστορικό τῆς ἔκδοσης τῆς ἐπιγραφῆς ἔχω ἀναφερθεῖ καί σέ παλαιότερη ἀνακοίνωσή μου.¹⁷ Τό κείμενό της εἶναι τό ἀκόλουθο:

III. ΑΓ. ΑΝΔΡΕΑΣ, ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΙ ΒΑΛΤΟΥ

*[Γυνή, ζύμη, βέλτιστε] καί σάτα τρία
ἔχουσιν ἐξηγήσιν ἀκριβεστάτη[ν]
ἀλλ[λ]ηγο[ροῦ]σι τοὺς κεκρυμ[μ]ένους λόγους.
Γ[υνή] μὲν ἐστὶ προσ]φυῶς ἐ[κκλησία],
[Ζύμη] δὲ θεῖος [καὶ θεό]γραφος λόγος
Ἦ Ολην συνεζύμωσε τὴν [ψυχῶν] φύσιν
Τὸ γοῦν [σά]τ[ρον πέφυκεν] χ[οί]ν[ι]κ[ε]ς δύ[ο]*

— ΑΘ.Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία 315, 316. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, Τό πρόγραμμα ἔρευνας τῆς βυζαντινῆς τοπογραφίας τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀχελώου: *Πρακτικά Α' Ἀρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας*, (Ἀγρίνιο 21-23 Ὀκτωβρίου 1988), Ἀγρίνιο 1991, 324 σημ. 57. Ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ὀρθογραφίας, ὁ τελευταῖος στίχος στήν ἔκδοση Παλιούρα ἔχει τὴ μορφή: «Τοῦτο..... καὶ σάτον.....». Ὁ Παλιούρας (δ.π. 316 σημ. 10) παραπέμπει στήν ἔκδ. MILLER.

IV. ΑΡΤΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΧΩΡΑ

Στὴν Ἄρτα ἐπίσης καί στήν περιοχὴ τῆς μᾶς παραδόθηκαν ἐπιγραφικά κείμενα πού παρουσιάζουν ὀπωσδήποτε μεγάλο ἐνδιαφέρον γι' αὐτὴ τὴν ἔρευνα. Καί πρῶτα πρῶτα ἡ ρυθμικὴ ἐπιγραφή τῆς Παρηγορήτισσας, στήν πλήρη δημοσίευσή της ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο:

1. ΠΑΡΗΓΟΡΗΤΙΣΣΑ

*Κομνηνοδούκας δεσπότης Νι[κηφ]όρος
Ἦ Ἄννα βασίλ[ισσ]α Κομνην[οδούκαινα;]
Κομνηνόβλαστος δ[ε]σπότης Θ]ωμᾶς μέγας
Ἦ Κομνην[οί] Ἑλλάδος ἀ[ὐ]τάνακτες]
Ἦ Κομνην[ῶν] κ[λάδος] ἀ[γγελωνύμων]*

1. W.M. LEAKE, *Travels in Northern Greece*, 1. London 1835 (φωτοτ. ἀνατ. Amsterdam 1967), 204. Π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου...*, Α'. Ἀθήνα 1856 (καὶ φωτοτ. ἀνατ. 1969), 113 ὑποσημ. 1. ΑΡΧΙΜ. ΑΝΓΩΝΙΟΥ, *Iz Rumelij*, St. Petersburg 1889, 471 σημ. 1 καὶ πίν. VI. Γ. ΛΑΜΠΑΚΗ, Περιηγήσεις ἀνά τὴν Ἑλλάδα: ΔΧΑΕ Γ (1903) 76. G. MILLET, *L' école grecque dans l' architecture byzantine*. Paris 1916 (φωτ. αν. Var. Repr. 1974) 9 σημ. 2. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης: ΑΔ (1919) 78.

16. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Μία ἀκόμη μαρτυρία 387-388.

17. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Τό πρόγραμμα ἔρευνας τῆς βυζαντινῆς τοπογραφίας τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀχελώου: *Πρακτικά Α' Ἀρχαιολογικοῦ καὶ Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας* (Ἀγρίνιο, 21-22-23 Ὀκτωβρίου 1988), Ἀγρίνιο 1991, 324 σημ. 57.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Η Παρηγορήτισσα τῆς ἼΑρτης. Ἐν Ἀθήναις 1963, 154. Ὁ Ὁρλάνδος παραθέτει (153 σημ. 2-7), ὅλες τίς προγενέστερες ἐκδόσεις καί σχολιάζει ἀπό ἱστορική ἀποψη τίς νέες προτάσεις γιά τήν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς (δ. π. 154-160).

2. ΚΑΤΩ ΠΑΝΑΓΙΑ

+ Πύλας ἡμῖν ἄνοιξον, ὦ Θ(ε)οῦ μ(ῆ)τερ,
τῆς μετανοίας, τοῦ φωτός οὔσα πύλη.

2. AN.K. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ μονή τῆς Κάτω Παναγιᾶς: ABME B' (1936) 86-87. D.M. NICOL, *The Despotate of Epiros*. Oxford 1959, 201 (ἑλλ. μτφρ. Π. ΛΕΥΚΑ, 171).

Στό ναό τῆς Πόρτα Παναγιᾶς, πού, ἂν καί θρῖσκεται ἔξω ἀπό τά γεωγραφικά ὄρια πού ἐξετάζουμε, προέρχεται ἀπευθείας ἀπό τό πολιτιστικό περιβάλλον τῆς ἼΑρτας καί μοιάζει καταπληκτικά μέ τό καθολικό τῆς Κάτω Παναγιᾶς - τό πρότυπό του - σώθηκε ἢ ἀκόλουθη πλίνθινη, ἐμμετρῆ ἐπιγραφή:

+ Ἐκ βάθρων / σῶον, πάναγνε / στομεν δόμον, πόνιμα ἱερόν

AN. K. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ μονή τῆς Κάτω Παναγιᾶς: ABME B' (1936).

+ Ἐκ βάθρων / σω/ν πάναγνε ἱστο / [με]ν δόμον

Γ. ΒΕΛΕΝΗ. Σχόλια καί παρατηρήσεις σε πολύστιχες πλίνθινες ἐπιγραφές (Θεσσαλονίκη 1989 - πολύγρ. ἐγγρασία ὑπό ἐκτύπωση -): Ἀφιερωματικός τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ καθηγ. Ν.Β. Δρανδάκη. Εὐχαριστῶ τόν καθηγ. Γ. Βελένη πού μου ἐπέτρεψε νά χρησιμοποιήσω τήν ἀδημοσίευτη ἀκόμη μελέτη του.

Τέλος, οἱ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές ἀπό τή Μονή τῶν Βλαχερνῶν, πού δημοσιεύτηκαν ἐπίσης ἀπό τόν Ὁρλάνδο:

3. ΜΟΝΗ ΒΛΑΧΕΡΝΩΝ

Ἄδελφεόν τό χρῆμα τοῦτο τοῦ τάφου

ἢ ψαλμική κέκραγε τοῦ Δα(νί)δ λύρα

5. πλῆν οὐκ ἀπεικός οὐ [δε] τῇ φύσει ξένον

κἂν πικροδακρύφυρτος ἐστὶν αἰτία

10. μήτηρ γὰρ ἡμῖν μία καὶ νηδὺς μία

ἢ βασίλισσα Δούκαινα Θεοδώρα

ἐν φιλότιτι γνησιοστοργουμένη

15. Γῆ καὶ τάφος χωρεῖ με διπλῶ τῷ μόρῳ

ἀρχαῖς ἀναλογοῦντος ἡμῖν τοῦ τέλους

20. καὶ κατάλληλον τοῦ Θεανθρώπου φέρω

σ. ἐνὸς γένους δήλωσις, ἀγνεῖας μιᾶς

ἢ τὸ ψαλμικὸν πρόασμα τοῦ Δα(νί)δ μέλος

25. ὡς - - - - -
 ὡς ταυτοκοιτάσαιμι τῇ τάφον κλίνῃ
 ζω - - - - -
 κατὰ μόνας οἰκήσομεν τῶν πνευμάτων
 Σω - - - - -
 ἀνεσπέρου, γῆς κοιλία τῆς πανδόχου
 30. Εω - - - - -
 φαινόμορφος τῷ πρὸς ἀέρα δρόμῳ
 ηξ - - - - -

3. SP.P. LAMBROS, *Collection de romans grecs*. Paris 1880, XLIII. ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, *Δοκίμιον ἱστορικῆς τινός περιλήψεως τῆς ποτε ἀρχαίας καὶ ἐγκρίτου Ἑπειρωτικῆς πόλεως Ἐφῆς καὶ τῆς ὁσαύτως νεωτέρας πόλεως Πρεβέζης*. Ἐν Ἀθήναις 1884 (φωτ. ἀνατ. Ἐφῆς 1986), 367-368. ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, Βυζαντινικὴ ἐπιγραφή ἐκ τῆς παρὰ τὴν Ἐφῆς μονῆς τῶν Βλαχερνῶν: *NE* 15 (1921) 26. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *ABME B'* (1936)13-14 (καὶ εἰκ. 41). Βλ. ἐπίσης Γ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΗ, Κομνηνοδουκάδες τῆς Ἠπείρου (καὶ «τοῦ Κουτρούλη ὁ γάμος»): *Χαρίστειον Σεραφεῖμ Τίκα*. Θεσσαλονίκη 1984, 307-319 (γενικά ἱστορικά θέματα).

- 3Α. + τὸ μαρτ[ύριον].....
 βροτῶν τῷ λαι κ..... [μα]
 θεῖν θέλεις, ὁ λίθος οὐ[τος]...
 ματος τῆς.....

3Α. ΑΡΧΙΜ. ΑΝΤΩΝΙΝΟΥ, *Iz Rumelij*. St. Petersburg 1886, πίν. VI. G. MILLET, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*. Paris 1916, 9 σημ. 1. ΑΝ. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *ABME B'* (1936) 47-48 (καὶ εἰκ. 42Α τῆς σ. 45 καὶ εἰκ. 43 τῆς σ. 46).

- 3Β. ἰέσωσι καὶ θιώσκου[σι]. . . .
 τροφνεῖς συγκαλύπτει[θαι]. . .
 ους μένοντα τοῦ πόρο[υ]. . . .
 νος αὐτοῦ Μανουήλ αὐτοκράτωρ

3Β. Ὁ. π. καὶ ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *ABME B'* (1936)47 (καὶ εἰκ. 42Β τῆς σ. 45)

- 3Γ. ... ζω]οδότης ἦν κέκ[ληκε].....
 κοή τὸ σῶμα καὶ χεῖ[ρες]...
 ... τῆς εὐκλειαν ης.....

3Γ. Ὁ. π. καὶ ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *ABME B'* (1936) 48· βλ. καὶ εἰκ. 42Γ τῆς σ. 45.

- 3Δ. ... Μιχα]ήλ δεσπότης
 ς ὁ Πετραλήφας, ἡ δ' ἀπλ.....
 ... εὐψύχου θάρρους ἀρηί[φιλ].....
 στέρου δίκην.....

3Δ. Ὁ. π. καὶ ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *ABME B'* (1936) 48· βλ. καὶ εἰκ. 42Δ τῆς σ. 45.

- 3Ε. ον περικλυτῶν σθένει, περ[ο].....
 ... πεν]θερὸς μέγας ἀναξ, ἐπὶ δ' ἀδελφῆ γ[αμβρὸς]...
 ... κης δεσπότης δυσμοκράτωρ, τοῖον π.....

-διος ὡς θανμασία, ἡ δ' ἡλικία κ.....
 5 ... ἄθλον ἠνδρειωμένον, μειλίχιον τὸ π.....
 ... ἡ ἐκεῖνος ὡς δὲ καὶ τόσος, γένος π.....
 ... ος τῷ ξίφει, καὶ τόνδε λοῖσθον ἐκ λίθου πει...
 ... εἰόδιον, σαλπυγγίσαντος ἐσχάτως ἀρχαγγ[έλου]
 ... Δημη]τρίου μάρτυρος ἄλλων ἀγί[ων], τῶν εὐαρέστω[ν].

3Ε. "Ο. π. καὶ ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ΑΒΜΕ Β' (1936) 48· βλ. καὶ εἰκ. 42 τῆς σ. 45.

Κοντὰ στήν Ἔρτα στό χωριό Βουλγαρέλλι (σημ. Ἄγ. Δημήτριος)¹⁸ μᾶς παραδόθηκε ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, πού σύμφωνα μέ τήν παρατήρηση τοῦ Σπ. Λάμπρου «εἶναι μεν καταλογάδην γεγραμμένη, ὁμως διακρίνονται ἐν τῷ σωζομένῳ μέρει οἱ χολίαμβοι ἐξ ὧν συνέκειται».¹⁹ Ἐχει δὲ τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς μέ βάση τή δημοσίευση τοῦ Ὁρλάνδου, συμπληρωμένο σέ ὁρισμένα σημεῖα,²⁰ ὡς ἔξης:

4. ΠΑΝΑΓΙΑ ΒΕΛΛΑΣ (ΒΟΥΛΓΑΡΕΛΙ)

- Ναὸς ἄ[γιος] -----
 [εὐ κλ] ἔος τὸ σν -----
 εἰς ὄνομα τέθητο τῆς Θεοτόκου
 εἰς κλήσιν συνήροστω τῆς [Παν]υμνήτου
 5. Τὸν δόμ[ον] ἐ δειμάτο Τ]ζιμισκῆς πέλω
 σὺν τῇ συνενύω τῇ ταπεινῇ Μαρία
 οὐ μὴν οὔτοι ζήλω[ται] -- ν αἰσίως
 πυκνοῖς ἀναλλώμασιν εἰς κάλλος τόσον
 καθωραῖσας εἰκόν[ων] τεχνουργία]
 10. Βρυνένις ὃς ἐξισοῦσθαι τῶν ἀνωτά[των]
 --- τος τῶν πάντων, Δέσποινα, κάμ[ε]
 τά τῶν ἀνελο[μένων] -----
 τὸ σμῆνος ἅπαν τῶν δικαίων, ἀξίων.
 Ἄλλ' ὃ θρόνε, προκ -----
 15. [Πανάχρα]ντε τοῦ μόνου βασιλέως
 παράσχε τοῖς τλήμοσιν ἀμφοῖ[ν] ---
 [ἀμπλακημάτων λύσιν καὶ π]άσης βλάβης
 ἀντὶ δὲ τούτου τοῦ τρισολβίου δόμο[ν]
 [αὐτοὺς καταξίωσον τὰς ἀ]γωνίους
 20. μονὰς δικαίων εἰς Ἐδὲμ τὸ χω[ρίον]
 σκηπτροκρα[τού]ντων τῶν δυτικῶν φρουρίων
 Νικηφόρου, Ἄννης [τε -----
 Κομνηνοφυῶν δεσποτῶν αἰδοίμων

Ἔτους [ς ψη] Ἰνδ(ικτιῶνος) Θ'

18. Βιβλιογραφία γιὰ τό μνημεῖο βλ. στό βιβλίο τοῦ Κ. ΤΣΟΥΡΗ, Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος. Καβάλα 1988, 322. Εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσης αὐτῆς τὸν κ. Πύρρο Παπαδημητρίου, ὁ ὁποῖος μοῦ παραχώρησε φωτοτυπία τοῦ μεταγραμμένου, ἀπὸ τὸν πατέρα του Γ. Παπαδημητρίου, κειμένου τῆς ἐπιγραφῆς. Ἡ ἀνάγνωση τοῦ μακαρίτη Γ. Παπαδημητρίου, στήν ὁποία βασίστηκε καὶ ὁ Ὁρλάνδος (Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου 153, 154), δέν ἀνταποκρίνεται πλήρως στό πραγματικὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς (βλ. πίν. 6).

19. ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΥ, Ἡ Παναγία Βελλᾶ πλησίον τοῦ Βουλγαρελίου ἐν Τζουμέρκαις: ΝΕ 2 (1914) 292.

20. Δυστυχῶς ἡ ἀπαγόρευση πού ἰσχύει γιὰ τὴ φωτογράφιση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ μνημείου δέν μοῦ

4. ΣΠ.Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, 'Η Παναγία Βελλᾶ πλησίον τοῦ Βουλγαρελίου ἐν Τζουμέρκους: *NE B'* (1905) 291. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Η ἐπιγραφή τῆς ἐν Τζουμέρκους Παναγίας Βελλᾶς: *NE 11* (1914) 319. ΑΝ.Κ. ΟΡΛΑΝ-ΔΟΥ, Μνημεῖα τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου. 'Η Κόκκινη Ἐκκλησία (Παναγία Βελλᾶς): *HX 2* (1927) 164-167 (βλ. καί εἰκ. 21, ὅπου σχέδιο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς: πρβλ. πίν. παρέμβλητο μεταξύ τῶν σ. 166-167).

Δέν θά προχωρήσω χρονικά γιά νά περιλάβω σ' αὐτό τό δειγματοληπτικό, ἔτσι κι ἄλλιῶς, ὕλικό, τόσο τήν ἔμμετρη ἐπιγραφή τῆς λάρνακας τοῦ Θωμᾶ Πρελούμπου στήν Ἰωάννινα, ἀναλυτικά δουλεμένη ἀπό τόν Λεάνδρου Βρανούση,²¹ ὅσο καί τήν ἔμμετρη ἐπιγραφή τῆς Βορτζε.²² Δέν θά ἐπεκταθῶ ἐπίσης σέ περιοχές ἔξω ἀπό τά «φυσικά ὄρια» τοῦ Δεσποτάτου· θά σταματήσω μόνο στήν γνωστή ἐπιγραφή τοῦ Δυρραχίου, ἕνα ὑπέροχο ἔμμετρο ἐπίγραμμα πού δημοσιεύτηκε ξανά πρόσφατα, ἀπό τόν Μοϊκομ Ζεο.²³

V. ΔΥΡΡΑΧΙΟ

- Μαθών, θεατά, τίς ὁ πήξας ἐκ βάθρων
τόν πύργον, ὄνπερ καθορᾶς, κτίσμα ξένον,
θαύμαζε τούτου τήν ἀριστοβουλίαν.
Παῖς οὗτος ἀνδρὸς εὐτυχοῦς, Ἰω(άννου)
5. σεβαστοκρατοῦντος, ἀνθους πορφύρας,
Θεόδωρος μέγιστος ἐν στρατηγίαις,
Δούκας Κομνηνός, εὐσθενής, βριαρόχειο,
Ἐχθρ(ο)ῖς ἀπροσμάχητος, ἀκάμας πόνοις,
ἔτους τρέχοντος ἐξάδι μὲν χιλίων,
10. σὺν τοῖς ἑκατὸν ἑπταδ[ι]κ[οῖς] ἐγκύκλοις,
τριπλῆ δεκά[δι] καὶ μοναπλῆ τριάδι
τρισκαιδεκάτης ἰνδικτιῶνος δρόμου
λήξιν φέροντος ἐν Θεῶ παντεργάτη.*

ἐπέτρεψε νά χρησιμοποιήσω φωτογραφίες τῆς ἐπιγραφῆς, τό κείμενο τῆς ὁποίας πιστεύω ὅτι μπορεῖ νά ἀποκατασταθεῖ.

21. Βλ. Λ. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Ἱστορικά καί τοπογραφικά τοῦ Μεσαιωνικοῦ κάστρου τῶν Ἰωαννίνων* [Ἐκδόσεις Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν]. Ἰωάννινα 1968, 61-63 (493-496).

22. Βλ. V. J. DJURIĆ, Mali-Grad, Sv. Atanasije y kostyru, Borje: *ZOGRAF 6* (1975) 42 καί σημ. 21. Τό φαινόμενο τῶν ἔμμετρων ἐπιγραφῶν εἶναι γνωστό στίς γειτονικές περιοχές [βλ. ΘΕΟΧΑΡΗ ΠΑΖΑΡΑ, *Ἀνάγλυφες σαρκοφάγοι καί ἐπιτάφιας πλάκες τῆς μέσης καί ὕστερης βυζαντινῆς περιόδου στήν Ἑλλάδα* (Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου ἀριθ. 38). Ἀθήνα 1988, 25-26, 28, 35, 40-41] καί στήν Ἀχρίδα [P. MILJKOVIĆ-PEPEK, *Deloto na zografite Mihailo i Eftihij*, Skopje 1967, 46· I. ŠEVČENKO, JEFFREY FEATHERSTONE, *Two poems of Th. Metochitis* (Brookline Mass. 1981) 10-11, ἢ σέ εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τῆς Struga, V. J. DJURIĆ, *Icônes de Yougoslavie*, Belgrade 1961, 84] καί ἀπομακρυσμένα (τοπικά καί χρονικά) στή Βουλγαρία [V. GJUZELEV - J. KODER, Ein Inschriftliches Grabepigramm des Jahres 1428 in Nesebăr: *Byzantinobulgarica V* (1978) 305-310 = VASIL GJUZELEV, *Forschungen zur Geschichte Bulgariens im Mittelalter. Miscellanea Bulgarica 3*. Wien 1986, 241-246].

Ἐκτός τῶν χρονικῶν ὁρίων πού ἐξετάζουμε τοποθετοῦνται οἱ ἔμμετρος ἐπιγραφές ἀπό γειτονικούς μέ τήν περιοχή μας χώρους, κυρίως ἀπό τήν Καστοριά καί τή Σόφια (βλ. πρόχειρα V. DJURIĆ - A. TSITOURIDOU, *Namentragende Inschriften auf Fresken und Mosaiken auf der Balkanhalbinsel vom 7. bis zum 13. Jahrhundert* [Glossar zur frühmittelalterlichen Geschichte im östlichen Europa, 4] Stuttgart 1986, 23 ("Ἁγ. Γεώργιος, Σόφια, 12ος αἰ.), σ. 33 ("Ἁγ. Νικόλαος τοῦ Κασονίτζη, Καστοριά, τέλη 12ου αἰ.), σ. 37 ("Ἁγ. Ἀνάργυροι, Καστοριά, τέλη τοῦ 12ου αἰ.), σ. 37-38 ("Ἁγιοι Ἀνάργυροι, Καστοριά, τέλη τοῦ 12ου αἰ.).

23. Ο ΜΟΙΚΟΜ ΖΕΟ δημοσιεύει τήν ἐπιγραφή σέ ἄρθρο πού καλύπτει τίς ἀρχαίες καί μεσαιωνικές ἔμμετρος ἐπιγραφές στήν Ἀλβανία: *Monuments antiques et medievales à inscriptions en vers: Monumentet 2* (1986) 36. Ἡ ἐπιγραφή σήμερα, μέ δάση ἔγκυρη πληροφορία πού μοῦ μετέφερε ὁ συνάδελφος Σ. Κίσσας, δέν ὑπάρχει πιά στή θέση τῆς.

— Βλ. Α. BOECKH, *Corpus Inscriptionum Graecarum*, IV, 99, ἀριθμ. 8750. Κ.Μ. ΜΕΚΙΟΥ, 'Ιστορία τῆς Ἡπείρου ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς. Ἐν Καίρῳ 1909, 57. Γιά τίς παλαιότερες ἐκδόσεις καί τή σχετική βιβλιογραφία βλ. D.M. NICOL, Despotate 71 καί 75 σημ. 57. Ὁ ΜΟΙΚΟΜ ΖΕΦΟ, *Monuments antiques et medievales à inscriptions en vers: Monumentet 2* (1986)36, δέν παραθέτει τίς προηγούμενες ἐκδόσεις. Τήν ἐκδοση BOECKH χρησιμοποιοῦν οἱ ΚΩΝ. ΒΑΡΖΟΣ, 'Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, Β' [Βυζαντινά Κείμενα καί Μελέται 206'], Θεσσαλονίκη 1984, 551-552 σημ. 5, καί ἡ ΑΛΚΜΗΝΗ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια καί Ἡπειρος τόν 13ο αἰώνα. Ἰδεολογική ἀντιπαράθεση στήν προσπάθεια νά ἀνακητήσουν τήν αὐτοκρατορία* [Ἐταιρεία Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, 7]. Θεσσαλονίκη 1990, 69 σημ. 12· 141, σημ. 215.

Ἄν ὑπολογίσουμε τίς ἔμμετρες ἐπιγραφές σέ μολύβδινες ἐπάργυρες²⁴ ἢ χρυσές σφραγίδες²⁵ κι ἀκόμη ἐκείνες σέ ἔργα μικροτεχνίας²⁶ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς καί αὐτοῦ τοῦ χώρου, τότε, νομίζω, πῶς τό ὕλικό εἶναι ἀρκετό γιά νά θασιστεῖ κανεῖς καί νά καταθέσει ἐδῶ τίς πρῶτες του διαπιστώσεις:

α) Ὅλοι σχεδόν οἱ ἐκδότες τῶν ἐπιγραφῶν ἐνδιαφέρθηκαν μόνο γιά τίς ἱστορικές καί τίς προσωπογραφικές πληροφορίες τους· κι ὅταν ἐπιχειροῦν ἀκόμη κάποιες φιλολογικές διορθώσεις δέν προχωροῦν καί δέν ἐνδιαφέρονται γιά τήν ἐπισήμανση τοῦ μοναδικοῦ φαινομένου, τῆς ὑπαρξῆς δηλ. τῶν ρυθμικῶν ἐπιγραφῶν, οὔτε γιά τό πολιτιστικό ὑπόβαθρο πού ὑποκρύπτεται κάτω ἀπό τή «σημαντική» λειτουργία αὐτῶν τῶν κειμένων.²⁷

β) Τό ὕλικό τῶν ἔμμετρων ἐπιγραφῶν στή γεωγραφική αὐτή περιοχή τοῦ Δεσποτάτου, κι ἄν ἀκόμη συγκριθεῖ μέ τό σύνολο τῶν ὑπολοίπων ἐπιγραφῶν ἀπό τή Δυτική Στερεά καί τήν Ἡπειρο, ἀκόμη κι ὡς τά τέλη τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, ἀναλογικά ὑπερτερεῖ, τόσο σέ ποσοτική ὅσο καί σέ ποιοτική κλίμακα.²⁸

24. Βλ. G. SCHLUMBERGER, *Sigillographie de l' Empire byzantine*. Paris 1884 (φωτ. ἀνατ. TURIN 1963), 426-427, ἀριθ. 1:

+ σφράγισμα γράφων Μιχαήλ Δούκα φέρω
σεβαστοκρατοροῦντος εὐθαλοῦς κλάδου+

[Πρβλ. D.M. NICOL, *The Despotate of Epirus*. Oxford 1957, 204 (= μετάφρ. Π. ΛΕΥΚΑ 174). Βλ. ἀκόμα, Κ.Ν. ΣΑΘΑ, *Χρονικόν Ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου, ἢ Ἰστορία Ἀμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδορικού καί τῶν περιχώρων ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*. Ἀθήναι 1864 (φωτ. ἀνατ. Ἀθήναι 1962), 229 καί σχέδ. 2 μετά τή σ. 240:

σφραγίδα τήν σὴν Μιχαήλ πρωτοστάτα
πόθει σεβαστός Μιχαήλ ὁ τοῦ Δούκα

[πρβλ. D.M. NICOL, *The Despotate* 204 (= μετάφρ. Π. ΛΕΥΚΑ 174).

25. Ὁ.π. 210 (= μετάφρ. Π. ΛΕΥΚΑ 178):

+ παρεμβολῆ καθάπερ Ἀγγέλου κύκλω

26. Στό δαχτυλίδι τοῦ ἀρραβῶνα τῆς Ἄννας, π.χ. διαβάζουμε:

Μνήστρον Στεφάνου, Δουκικῆς ὀίξης κλάδου,
Κομνηνοφυῆς τ' ἐν χερσίν Ἄννα δέχου

[βλ. F. BARIŠIĆ, Veridbeni prsten Kraljevića Stefana Duke (Rodoslava Hemanjića): *ZRBI XVIII* (1978) 257-269].

27. Γιά τήν παλαιοχριστιανική περίοδο ὁ καθηγ. Δ.Ι. ΠΑΛΛΑΣ, Παλαιοχριστιανικές ρυθμικές ἐπιγραφές: *RSBN 10-11* (XX-XXI) Roma (1973/74) 17-56 (= *Συναγωγή Μελετῶν Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας* (Τέχνη - Λατρεία - Κοινωνία), τόμ. Β' [ἔκδ. Συλλόγου Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων]. Ἀθήναι 1987-1988, 525-566) εἶχε συνδέσει τό φαινόμενο τῶν ρυθμικῶν ἐπιγραφῶν μέ τό «λογοτεχνικό περιβάλλον τῆς ἐκκλησιαστικῆς τονικῆς ποίησης (δ.π. 56).

28. Εἶναι αἰσθητή ἡ ἔλλειψη corpus τῶν παλαιοχριστιανικῶν καί βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἡπείρου. Γιά τίς κτητορικές ἐπιγραφές ἡ συνάδελφος Σ. Καλοπίση - Βέρτη ἐτοιμάζει εἰδικό μελέτημα, ἐνῶ ἡ Π. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΑΤΖΑΚΑ, Οἱ δωρητές στίς ἑλληνικές ἀφιερωματικές ἐπιγραφές τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους στήν ὀψιμη ἀρχαιότητα: Ἀρμός, *τιμητικός τόμος στόν καθηγ. Ν. Κ. Μουτσόπουλο γιά τά 25 χρόνια πνευματικῆς του προσφορᾶς στό Πανεπιστήμιο* [Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Πολυτεχνική Σχολή, Τμήμα Ἀρχιτεκτόνων], Α'. Θεσσαλονίκη 1990, 227-267, ἀναφέρεται καί στίς ψηφιδωτές ἀφιερωματικές ἐπιγραφές τοῦ χώρου (δ.π. 232, 260).

γ) Σέ σύγκριση καί μέ άλλες γειτονικές περιοχές, ὅπως π.χ. τῆς Πελοποννήσου,²⁹ τῆς Θεσσαλίας³⁰ καί τῆς σημερινῆς Ἀλβανίας³¹ διαπιστώνεται ἐπίσης μιά ποσοτική ὑπεροχή τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ εἶδους· ὅταν μάλιστα περιοριστεῖ κανεῖς καί στά ἴδια χρονικά πλαίσια ἢ ὑπεροχή αὐτή εἶναι ἐντονότερα αἰσθητή.³²

Ἡ παρουσία αὐτοῦ τοῦ ὑλικοῦ εἶναι φαινόμενο πού πρέπει, νομίζω, νά μελετηθεῖ κάτω ἀπό τό πρίσμα τῆς ἐπιλογῆς του σ' αὐτή τήν ἀνακοίνωση. Γιατί τό ποιητικό ὑλικό φαίνεται ὅτι καλλιεργεῖται καί ἀναπτύσσεται μέσα σέ κάποιους χώρους καί ἐποχές πού προτιμοῦν τέτοιου εἶδους κοινωνικογλωσσική ἔκφραση. Ἔτσι, νομίζω ὅτι θά τό ἀντιλαμβάνοταν ἕνας βυζαντινός «λόγιος» τοῦ 10ου αἰ., ὁ Γρηγόριος Μάγιστρος ἀπό τή Μακεδονία, πού γύριζε ἀπό πόλη σέ πόλη νά συγκεντρώσει Ἐπιγράμματα τέτοιας λογῆς, μέ σκοπό νά τά ἐκδώσει σέ μιά Ἀνθολογία.³³

Οἱ παραπάνω διαπιστώσεις μᾶς ξαναφέρνουν στό πρόβλημα πού ἀφήσαμε, πρὸς στιγμήν, στήν ἀρχή στήν ἀκρῆ. Τώρα ξέρουμε ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μ' ἕνα μεγάλο δείγμα ἐντεχνου γραφοῦ λόγου πού ἂν μὴ τι ἄλλο μπορεῖ ἀναντίρρητα νά κατατα-

29. Βλ. D. FEISSEL - A. PHILIPPIDIS - BRAAT, Inventaires en vue d' un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III. Inscriptions du Péloponnèse (à l' exception de Mistra): *TM* 9 (1985) 283 (20), 287 (25), 288 (26), 288 (27), 289 (28), 289-290 (29), 292-293 (32), 296-297 (38), 278 (40) [γιά τοὺς 40 - 60 αἰ.]· 299-300 (41) [γιά τὸν 9ο αἰ.]· 308-309 (51) [γιά τὸν 12ο αἰ.]· 319-320 (60) [γιά τὸν 13ο αἰ.]· 330-331 (70), 341-343 (79), 342-343 (80) [γιά τὸν 14ο αἰ.]· 345-346 (83), 351-352 (89), 353-354 (90), 354-355 (91) [γιά τὸν 15ο αἰ.].

30. βλ. ANNA AVRAMEA - D. FEISSEL, Inventaires en vue d' un recueil des inscriptions historique de Byzance, IV. Inscriptions de Thessalie (à l' exception des Métiéores): *TM* 10 (1987) 361-362 (3) [γιά τὸν 4ο - 5ο αἰ.]· 362-363 (6), 363-364 (7) [γιά τὸν 6ο αἰ.]· 368-369 (12), 369-370 (13), 370-372 (14) [γιά τὸν 11ο αἰ.]· 372 (15), 372-374 (16) [γιά τοὺς 11ο - 12ο αἰ.]· 375-379 (18), 377-379 (20) [γιά τὸν 13ο αἰ.].

31. Βλ. τό εἰδικό ἄρθρο τοῦ M. ZEQO, Monuments antiques ὁ.π. 35 (7) [γιά τὸν 6ο αἰ.] 36 (10) [γιά τὸν 13ο αἰ.]· 36 (11, 12) [γιά τὸν 14ο αἰ.].

32. Καί ἀπό τὸν προηγούμενο αἰῶνα γνωρίζουμε ἔμμετρες ἐπιγραφές ἀπὸ τὸν ἴδιο χώρο:

*Λέων ὁ Σεμνός Ναυπάκτου Θινηπόλος
τὸν τύμβον ἠὺτρέπισεν, δὴν βλέπεις, ξέν[ε],
ὄς, εἰ μὲν ἐν τούτῳ πέσοι, Θεῶ χάρις*

(βλ. Π.Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, *ΑΔ* 28 (1973) Χρονικά 398 καί πίν. 3516). Πρδλ. καί «τμήμα βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐξ ἰαμβικῶν τριμέτρων» (ὁ.π. 399):

*....Σῶ(τερ) Χ(ριστ)έ μοι
εὖρομι φρικτῆς κρίσεως ὦρα σκέπην
θύτη[ς]...*

(ὁ π. 399 καί πίν. 352γ).

Ἡ ΛΕΑΝΔΡΟΣ ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ ἔθεσε ἐπίσης ὑπόψη μου ἔμμετρη ἐπιγραφή τοῦ 1149 ἀπὸ τὸν Ἅγιο Βαρνάβα κοντὰ στό χωριό Λοῦρος. Τό κείμενο τοῦ ἐπιγράμματος, σύμφωνα μέ τήν μεταγραφή τοῦ Α. Βρανούση, ἔχει ὡς ἐξῆς:

*Ζητεῖς μαθεῖν, ἄνθρωπε, τίς ὄνπερ βλέπεις,
σεπτὸν δόμον τέτευχεν ἐξ αὐτῶν δάθρων
Κωνσταντῖνος μάγιστρος Μανιάκης
ἔχων συνεργὸν τὴν γόνων ξυνωρίδα
Βαρνάβαν τε τῆς Μονῆς τὸν προστάτην
ἔτους Σ Χ Ν ζ' (6657=1149 μ.Χ.).*

Ἐκφράζω καί ἀπὸ τῆ θέσης αὐτῆ τίς θερμές εὐχαριστίες μου στὸν κ. Λεάνδρου Βρανούση γιά τὴν ὑπόδειξη καί τὴν παραχώρηση τοῦ κειμένου.

Ἄλλὰ ἡ παρουσία τῶν ἔμμετρων ἐπιγραφῶν δέν περιορίζεται κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο μόνο στὸν ἴδιο χώρο· χαρακτηριστικό παράδειγμα μπορεῖ κανεῖς νά ἀναφέρει τὴν ἔμμετρη ἐπιγραφή στὴ Μολυβδοσκεπάστο (βλ. D. M. NICOL, *The Churches of Molyvdoskepastos: ABSA* 48 (1953) 143. Ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ ἀπαντᾷ ἐπίσης πολὺ ἀργότερα σέ κοσμικὰ ἔργα (ἀρχοντικά): βλ. πρῶχειρα Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Συμβολὴ στὴ μορφολογία τῆς ἐλληνικῆς γραφῆς. Λεύκωμα βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν*. Θεσσαλονίκη 1977, 9-10. Ἡ συνήθεια εἶναι καί ἐνδεικτικὴ γιά τίς προτιμήσεις τῶν καλλιεργημένων ἰδιοκτητῶν.

33. Βλ. N.G. WILSON, *Scholars of Byzantium*. London 1983, 138.

γεῖ ειδολογικά στη λόγια παράδοση τῆς Μεσαιωνικῆς καθ' ὅλου Γραμματείας. Ἄνηκει, θά λέγαμε προχωρώντας ἀκόμη περισσότερο, στά προϊόντα τῆς λόγιας παράδοσης πού δέν παρουσιάζουν μόνο γλωσσική ἀναζήτηση ἢ καί ἐκζήτηση γιά νά διαμορφώσουν μέ τό ὕφος τους τόν ξεχωριστό κώδικα ἐπικοινωνίας, ἀλλά ἡ παρουσία τους ἀνοίγεται στό χώρο τῆς ποιητικῆς δημιουργίας, πού ἐκφράζει ταυτόχρονα καί τίς ὑψηλότερες ἐπιδιώξεις τοῦ γραπτοῦ κειμένου.

Ἡ ποιητική δημιουργία εἶναι ἔντεχνος λόγος στόν ὁποῖο οἱ ἐπιλογές τοῦ θεματικοῦ πυρήνα καί τῶν ἐκφραστικῶν μέσων δέν μπορεῖ νά εἶναι ἀπλῶς φορμαλιστικοί χειρισμοί ὁποιοῦδήποτε «συγγραφέα».

Οἱ ρυθμικές ἐπιγραφές τῆς Ἡπείρου κατά τόν 13ο αἰ. ἀνήκουν στήν κατηγορία τῶν ἐπιγραμμάτων μέ τήν ἐπίμονη προσκόλληση σέ μιὰ «λόγια» παράδοση, πού ἐξελισσεται ἀργά, καί θά λέγαμε συντηρητικά, μέσα σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, μιὰ παράδοση πού ἀρέσκειται στό παλαιότερο, τό παρελθοντολογικό, εἴτε πρόκειται γιά τρόπον ἐκφραστικό, εἴτε πρόκειται γιά ἐπιλογή περιεχομένου· γιά τό περιεχόμενο καί τή μορφή μαζί. Ἄλλά καί πάλι ἡ ἐπίμονή σέ παραδομένες φόρμουλες – εἴτε μετρικές εἴτε γλωσσικές – μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἐπιδίωξη ὕφους, ὅποτε προσδίδει περισσότερη «λοιοσύνη» στό κείμενο.

Μέ ἄλλα λόγια: τά κείμενα αὐτά εἶναι προϊόντα «λογίων» ἢ «διανοουμένων» πού ζοῦν καί λειτουργοῦν μέσα σέ μιὰ κοινωνία αὐτῆς τῆς περιοχῆς κι' αὐτῆς τῆς περιοδου, ἀφοῦ καί τό εἶδος τῶν κειμένων δέν μπορεῖ παρά νά νοηθεῖ ὡς ἐκφραση «καθημερινῆς ζωῆς», ὅπως ἔχει σωστά παρατηρήσει τελευταῖα ὁ Στ. Λαμπάκης σέ σχέση μάλιστα μέ τήν παρουσία τῶν ἐπιτυμβίων ἐπιγραμμάτων,³⁴ εἶδος ἐπιγράμματος στό ὁποῖο ἀνήκει τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὕλικου μας.

Ὁ D. M. Nicol εἶχε διατυπώσει – καί νομίζω ὅτι τά δεδομένα κάτω ἀπό τό πρῶμα τῆς ἀκαμπτῆς λογικῆς φαινόταν νά τόν δικαιώνουν – ὅτι στό Δεσποτάτο «δέν ὑπάρχουν ἐνδείξεις στίς πηγές κάποιας πνευματικῆς κίνησης στήν Ἡπειρο» κατά τόν 13^ο αἰώνα.³⁵

Σ' αὐτή τήν γενικότερα σεβαστή ἄποψη τοῦ κατ' ἐξοχήν ἱστορικοῦ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου πρωτοφαίνεται μιὰ πρώτη θά'λεγα ἐπιφυλακτική προσπάθεια «ἀντιλόγου» ἀπό τόν Εὐάγγελο Χρυσό³⁶ καί ἀργότερα μιὰ προσπάθεια πρὸς τήν ἴδια κατεύθυνση ἀπό μένα τόν ἴδιο.³⁷ Νομίζω ὅτι ἡ ἐντοπιότητα τῆς παραγωγῆς πολιτιστικοῦ λόγου, καί θά πρέπει ἴσως νά τό πῶ καθαρά, δέν μπορεῖ νά διευκρινισθεῖ ἀπό τήν παρουσία καί μόνο «συγγραφέων» σ' αὐτήν τήν περιοχή. Ἐξαρτᾶται ἀπό τή γενικότερη θεώρηση τοῦ πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος πού διαμορφώνει καί ὁλοκληρώνει τόν κοινωνικό περίγυρο – ἔστω τόν «κλειστοῦ τύπου» περίγυρο – καί πού ἐκφράζεται καί μέ ἄλλες ἐκφάνσεις, ὅπως π.χ. εἶναι οἱ ἰδιαιτερότητες τῆς τέχνης του, ἢ ὁποῖα ἔχω τή γνώμη ὅτι παραμένει ἀκόμα, σάν ὁλότητα, παρά τίς ἤδη ἀξιόλογες προσπάθειες,³⁸ συνολικά «ἀνεκτίμητη».

34. βλ. ΣΤ. ΛΑΜΠΑΚΗ, Πολιτικοκοινωνικά καί καθημερινά ἀπό τά ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα τῶν βυζαντινῶν: Πρακτικά τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου «Ἡ καθημερινή ζωὴ στό Βυζάντιο, τομὲς καί συνέχειες στήν ἑλληνιστικὴ καί ρωμαϊκὴ παράδοση» (15-17 Σεπτ. 1988, ΚΒΕ/ΕΙΕ). Ἀθήνα 1989, 603-621.

35. βλ. D.M. NICOL, Πρόσφατες ἐρευνες γιά τίς ἀπαρχές τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου: *HX 22* (1980) 47. Ὁ ἴδιος ὅμως στό βιβλίο του *The Despotate of Epiros 1267-1479. A Contribution to the History of Greece in the Middle Ages*. Cambridge 1984, 233-248 ἀφιερώνει εἰδικό κεφάλαιο γιά τήν Ἐκκλησιαστικὴ καί πολιτιστικὴ ζωὴ τοῦ Δεσποτάτου ἀπὸ τό 1261 κ.έ.

36. βλ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΧΡΥΣΟΥ, Ἱστορικά στοιχεῖα γιά τήν Ἡπειρο σέ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell 11: *HX 22* (1980) 63. Γιά τό σημείωμα αὐτό βλ. ἀκόμη καί A. TURYN, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Great Britain*. Dumbarton Oaks - Washington 1980, 7-11.

37. βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Μία ἀκόμη μαρτυρία γιά τή μονή τοῦ Κρεμαστοῦ 377 κ.έ.

38. Σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. σποραδικά στό βιβλίο τοῦ Κ. ΤΣΟΥΡΗ, *Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος*. Καβάλα 1988. βλ. ἀκόμη Β. ΚΑΤΣΑ-

Μέσα σ' ένα τέτοιο περιβάλλον κινείται ο άνωνυμος δημιουργός των επιγραμμάτων μας. Είναι ο «διανοούμενος»³⁹ πού συμπλέει, ως 'λειτουργική' προσωπικότητα με την ύπαρξη της πόλης και δέν μπορεί νά νοηθεί ἔξω ἀπ' αὐτήν» ἢ εἶναι ἀπλῶς ὁ «λόγιος»;⁴⁰ ὁ *literati* ἢ *real literati*;⁴¹ ὁ *active writer* ἢ ὁ *positiv literati*;⁴²

Στά ἐρωτήματα αὐτά δέν μπορεί νά δοθεῖ ἀμέσως ἀπάντηση. Θά ἐπιχειρήσουμε πρῶτα νά ἀνιχνεύσουμε τά στοιχεία πού προσδιορίζουν καλύτερα τήν παρουσία τῶν κειμένων.

Δέν εἶναι τυχαῖο τό γεγονός ὅτι τά ἐπιγράμματα πού παραθέσαμε πῶς πάνω βρίσκονται στά πῶς σημαντικά ἐκκλησιαστικά ἢ μοναστικά ἢ καί στρατηγικά κέντρα τοῦ Δεσποτάτου, ὅπως ἐπίσης τό γεγονός ὅτι μέ τήν παρουσία τους συνδέονται ὀνόματα ἀπό τήν ἀνώτερη κοινωνική τάξη τοῦ κράτους τῆς Ἡπείρου. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά δέν εἶναι τυχαῖο καί τό γεγονός ὅτι τά κείμενα βρίσκονται μέσα ἢ κοντά στά «μεγαλύτερα» κέντρα τῆς ἐποχῆς [Ναύπακτος, Θέρμος, Ἰωάννινα (ἀργότερα), Δυρράχιο γιά νά μήν προχωρήσουμε στή Θεσσαλονίκη].⁴³ Ὑπάρχει μιὰ χτυπητή ἐξαιρεση: ἡ ἐπιγραφή στό σπήλαιο Ἀγ. Ἀνδρέα κοντά στό χωριό Χαλκιόπουλοι.⁴⁴ Αὐτή ἡ ἐξαιρεση ἔχει, πιστεύω, τήν ἐξήγησή της.

Τό ἐπίγραμμα στόν Ἀγ. Ἀνδρέα-σπηλαιώδη ναό-ἀσκηταριό- γραμμένο στήν τοιχογραφημένη ἐπιφάνεια τοῦ Ἱεροῦ, τοιχογραφίες πού πρέπει νά χρονολογηθοῦν στό τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.,⁴⁵ εἶναι ἕνα εὐρύτατα διαδομένο ἐπίγραμμα στό Βυζάντιο καί σώζεται σέ πολλά χειρόγραφα.⁴⁶

Αὐτό τό ἐπίγραμμα μεταφερόμενο σ' αὐτόν ἐδῶ τόν χῶρο μπορεί νά δείξει τό βαθμό «λογοσύνης» τοῦ ἀσκητῆ, πού θά κουβαλοῦσε ὅπωςδήποτε μαζί του μερικά χειρόγραφα, ἴσως τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης, ἀπό ἐκεῖνα τά χφφ πού εἶναι ἀλήθεια δέν προσέξαμε ὡς τώρα πῶς γινόταν ἡ διακίνησή τους μέσα σ' αὐτήν τήν περιοχή, πόσοι καί τί λογῆς ἦταν οἱ κάτοχοι, οἱ παραλήπτες ἢ γενικότερα οἱ γνῶστες τους.⁴⁷ Τό ἐπίγραμμα συνελπῶς στούς Χαλκιόπουλους ἀνήκει στή σφαῖρα τοῦ «λο-

ΡΟΥ, Ἀπό τήν καθημερινή ζωή στό «Δεσποτάτο» τῆς Ἡπείρου 632 σμμ. 2. Γιά τίς ἀρχές τῆς ἀρχιτεκτονικῆς «σχολῆς» τοῦ Δεσποτάτου βλ. G. VELENIS, Thirteenth - century Architecture in the Despotate of Epirus: The Origins of the School: *Πρακτικά Συμποσίου: Studenica et l' art byzantin autour de l' année 1200 (8-12 Σεπτ. 1986), Colloques scientifiques de l' Académie Serbe des Sciences et des Arts*, τόμ. XLI (Classe des Sciences historiques, τόμ. 11). Beograd 1988, 279-284.

39. Γιά τόν ὄρο «διανοούμενος» στή βυζαντινή κοινωνία βλ. I. ŠEVČENKO, Society and Intellectual Life 69 κ.έ. A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156.

40. Βλ. A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 157 καί 159 σμμ. 22.

41. Βλ. A. ΚΑΖΔΑΝ, *GOTHR* 27 (1982) 83 κ.ε. A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156.

42. Βλ. M. MULLET, *Aristocracy and Patronage* 173 κ.έ. A. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 156 σμμ. 7.

43. Βλ. J. -M. SPIESER, *Inventaires en vue d' un recueil des inscriptions historiques de Byzance: TM 5* (1973) αρ.0. 15, 16, 29. Βλ. καί Γ. ΒΕΛΕΝΗΣ, Σχόλια καί παρατηρήσεις σέ πολύστιχες πλίνθινες ἐπιγραφές [ὑπό ἔκδοσιν].

44. Βλ. ΑΘ. Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑ, Βυζαντινή Αἰτωλοακαρνανία 315. Βλ. καί Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Τό πρόγραμμα ἔρευνας 251 σμμ. 52.

45. Γιά τά χρονολογικά προβλήματα βλ. τώρα καί τό σχετικό ἄρθρο τοῦ Σ. ΚΙΣΣΑ, πού δημοσιεύεται σ' αὐτόν τόν τόμο.

46. Ἐκτός τῶν χφφ πού σημειώνουν οἱ ἐκδότες τοῦ ἐπιγράμματος ἄς προστεθοῦν καί τά χφφ: Ζά-θορδας 95 <παλιά ἀρίθμηση 309> (βλ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΤΣΑΝΤΣΑΝΟΓΛΟΥ, *Τό Λεξικό τοῦ Φωτίου. Χρονολόγηση - χειρόγραφα παράδοση* [περιοδ. Ἑλληνικά, παράρτημα 17]. Θεσσαλονίκη 1967, 64' βλ. καί σμμ. 4. Μετεώρων 91 (βλ. *Τά χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονάς τῶν Μετεώρων, ἐκδιδόμενος ἐκ τῶν καταλοίπων Νίκου Α. Βέη*, τόμ. Α'. Ἀθήναι 1967, 123 (χφ 91, 13, φ. 17α). Ἰθήρων 189 (βλ. ΣΠ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἀγίου Ἱεροῦ ἐλληνικῶν κωδίκων*, Β'. Ἐν Κανταβριγία τῆς Ἀγγλίας 1900, 53). Ἰθήρων 329 (ἔ.π., 85 καί 87).

47. Βλ. τώρα καί τή σχετική ἀνακοίνωση τοῦ D. REINSCH πού δημοσιεύεται σ' αὐτόν τόν τόμο.

γίου» πού εκφράζεται ἐδῶ μέ τή λειτουργική συμβολική χρήση.

Στήν περίπτωση ὅμως τῶν ἐπιγραμμάτων τῆς Μόκιστας τά πράγματα εἶναι πολύ πιό καθαρά. Ἔχουμε νά κάνουμε μ' ἓναν περιορισμένο κύκλο «διανοουμένων» μέ ἐπίκεντρο ἓναν ἐπώνυμο «λόγιος», τόν Κοσμᾶ Ἀνδριτζόπουλο καί τήν παρουσία σ' αὐτή τήν κλειστή κοινότητα ἑνός «διανοούμενου», τοῦ Μιχαήλ Ζωριανοῦ, ἐκφραστή ἐπίσης μιᾶς τάξης πού χαρακτηρίζει καί τόν κύκλο.⁴⁸

Τό παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ κύκλου τῆς Μόκιστας, ἄν καί μοναδικό, τόσο καθαρά προσδιορισμένο σέ ὀλόκληρο τό χώρο τοῦ «Δεσποτάτου» ἀποτελεῖ, ἴσως, κι ἓνα προσδιοριστικό ὑπόδειγμα ἐρμηνείας τῆς δομῆς καί λειτουργίας τοῦ «κύκλου τῶν διανοουμένων» στίς περιοχές μέσα ἢ γύρω ἀπό τά μεγάλα κέντρα τῆς Ναυπάκτου, τῆς Ἄρτας καί – ἀργότερα – τῶν Ἰωαννίνων, μέ ἐπίκεντρο κάποιον «λόγιος» – πυρήνα τοῦ κύκλου καί τήν παρουσία τῶν στοιχείων «πόλη» καί «διανοούμενοι», ἔστω

Πρβλ. τίς διαπιστώσεις τοῦ ΑΠ. ΚΑΡΙΠΟΖΗΛΟΥ, Books and Bookmen in the 14th. c. The Epistolographical Evidence [ὑπό τήν ἐκτύπωση, βλ. σημ. 9 ἐδῶ].

48. Γιά τόν Κοσμᾶ Ἀνδριτζόπουλο βλ. Κ. KRUMBACHER Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας (μετάφρ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗ), τόμ. Β' 446 σημ. 4. Βλ. ἐπίσης *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, τεύχ. 1. Wien 1976, 88. Ὁ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ [NE 3 (1906) 474-476] ἐξέδωσε τήν «πρόρρησην τοῦ Ἀνδριτζόπουλου», ἓνα χρησμολογικό κείμενο μέ θέμα τήν κατάλυση τοῦ Βυζαντίου καί τήν ἔλευση τοῦ Ἀντιχρίστου. Ὁ Κοσμᾶς Ἀνδριτζόπουλος εἶναι ὁ λόγιος δημιουργός τοῦ ἐπιγράμματος στό παρεκκλήσι τῶν Ταξιαρχῶν (ἀριθ. 4 ἐδῶ) στή Μόκιστα, ἀλλά καί μέ πολλή πιθανότητα ὁ δημιουργός ὅλων τῶν ἔμμετρων ἐπιγραφῶν πού θρέθηκαν στόν ἴδιο χώρο.

Μέ τό πρόσωπο τοῦ Μιχαήλ Ζωριανοῦ, πού ἐμφανίζεται - ἐκτός ἀπό τίς ἐπιγραφές τῆς Μόκιστας καί στόν κωδ. Baroc. gr. 29 τῆς Bodleian Library [βλ. Η.Ο. COXE, *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae pars prima recensioem codicum Graecorum continens*, I. Oxford 1853 (φωτοτ. ἀνατ. 1969, 46-47), ἀσχολήθηκαν: Ὁ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ, Βυζαντιναί ἐπιγραφαί ἐξ Αἰτωλίας: Ἐπετ. Φιλολ. Συλλόγῳ «Παρνασσός» Ζ' (1903) 213-214. Ὁ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, Πρόχειρον σημεῖωμα περί Μιχαήλ Ζωριανοῦ: Ἐπετ. Φιλολ. Συλλόγῳ «Παρνασσός» Ζ' (1903) 216-221. Ὁ ΙΔΙΟΣ, Μιχαήλ Ζωριανός καί ὁ δαροκκακός κωδιεξ 29: Ἐπετ. Φιλολ. Συλλόγῳ «Παρνασσός» Η' (1904) 63-64.

Ἡ ἐμφάνιση τοῦ Ζωριανοῦ στόν κωδ. Baroc. gr. 29 καί ἡ θεώρησή του ἀπό τόν Coxe ὡς διβλιογράφου συνετέλεσε, ὥστε ὁ Μιχαήλ νά περιλαμβάνεται ὡς σήμερα στούς βυζαντινοῦς κωδικογράφους [βλ. Μ. VOGEL - V. GARDTHAUSEN, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*. Leipzig 1909 (φωτ. ἀνατ. Hildesheim 1966), 312· πρβλ. ERNST GAMILLSCHEG - D. HARLFINGER, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, τεύχ. 1, μέρος Α'. Wien 1981, 151 (ἀρ. 280), τεύχ. 1, μέρος Β'. Wien 1981, 118 (αρ. 280)] καί μπορεῖ, ἀφοῦ ὑπάρχει κάτι γραμμένο ἀπό τό χέρι του, νά περιλαμβάνεται ἀνάμεσά τους. Καθώς ὅμως ὁ κωδ. Baroc. gr. 29 διασώζει μικρογραφίες (βλ. I. HUTTER, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, Oxford Bodleian Library, τόμ. I. Stuttgart 1977, 104-105 καί πιν. 396-397, 402-405) ὁ Μιχαήλ θά πρέπει νά θεωρηθεῖ καί μικρογράφος; Ὅπως ὅποτε ὁ Μιχαήλ Ζωριανός εἶναι κήτορας τοῦ διακοσμημένου Εὐαγγελίου, ὅπως ὑπέθεσε ἤδη ὁ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ (πρόχειρον σημεῖωμα περί Μιχαήλ Ζωριανοῦ 221). Δέν ἀποκλείεται ὅμως ὁ ἴδιος νά ἦταν ὁ παραγγελιοδότης τοῦ χειρογράφου, στό ὁποῖο ἔγραψε μέ τό χέρι του καί μέ ἐρυθρό μελάνι «στίχους στούς εὐαγγελιστές Ματθαῖο καί Ἰωάννη. Ἡ περίπτωση τοῦ Ζωριανοῦ, μέ τήν λίγο - πολύ προσδιορισμένη «κοινωνικο-οικονομική του κατάσταση», μπορεῖ νά συσχετιστεῖ μέ ἀνάλογες περιπτώσεις διανοουμένων στό Βυζάντιο, ὅπως ἦταν π.χ. ἡ χαρακτηριστική μορφή τοῦ Βασιλείου Λεκαπνοῦ, «ἀπό τίς ἰσχυρότερες καί πιό ἐνδιαφέρουσες φυσιογνωμίες τοῦ 10ου αἰῶνα», σύμφωνα μέ τά γραφόμενα τῆς ΛΑΣΚΑΡΙΝΑΣ ΜΠΟΥΡΑ (Ὁ Βασίλειος Λεκαπνός παραγγελιοδότης ἔργων τέχνης: *Κωνσταντῖνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος καί ἡ ἐποχή του* (Β' Διεθνῆς Βυζαντινολογική συνάντηση, Δελφοί 22-26 Ἰουλίου 1977). Ἔκδ. Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτιστικοῦ Κέντρου Δελφῶν, Ἀθήνα 1989, 397, πού «ἀποτελεῖ μιᾶ σπάνια ἐξαιρεση, ἄν ἀναλογιστοῦμε ὅτι τό ὄνομά του ἀναφέρεται σέ τρία χειρογράφα καί σέ ἔξι ἀφιερωτικά ἐπιγράμματα, τά τρία σέ ἔργα μικροτεχνίας πού σώζονται ὡς σήμερα» (ὀ.π.). Ὡς πρὸς τίς μαρτυρίες, τό ὄνομα τοῦ Μιχαήλ Ζωριανοῦ ἀγνωρίζηκε ἀπό τόν Π.Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟ [Ἑλληνικά 39 (1988) 164-167] στήν πλίνθινη ἐπιγραφή τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Κυψέλης (Τουρκοπάλοιο).

Ὡς πρὸς τόν κωδ. Baroc. gr. 29 τίποτα δέν ἀποκλείει τό ἐνδεχόμενο τό χφ αὐτό νά παραγγέλθηκε γιά νά ἀφιερωθεῖ σέ κάποια ἀπό τίς ἐκκλησίες πού ἀνήγειρε μέ ἔξοδά του ὁ Μιχαήλ Ζωριανός. Στό πρόσωπό του πάντως ἀναγνωρίζουμε: α) οἰκονομικό ὑπόβαθρο καί β) πνευματικές ἀναζητήσεις, πού ἐκδηλώνονται, τόσο μέ τήν προτίμησή του στά ἔργα τέχνης, ὅσο καί στή διαίωσιση τοῦ ὀνόματός του μέ τόν ἔμμετρο λόγο. Γιά τή σχέση τοῦ ἐπιγράμματος μέ τούς ἀφιερωτές βλ. τώρα BRUNO LAVAGNINI L'epigramma e il committente: *DOP* 41 (1987) 339-350.

μέ κλειστό και περιορισμένο χαρακτήρα.

Τέτοια κέντρα πού προσδιορίζονται μέ τήν παρουσία τῶν τριῶν γνωστῶν «λογίων» τοῦ «Δεσποτάτου»⁴⁹ προσδιορίζουν ταυτόχρονα καί τά ὄρια καί τήν ἐμβέλεια τῆς πνευματικῆς ζωῆς στό «Δεσποτάτο». Ἡ Ναύπακτος εἶναι τό Νότιο, ἡ Ἀχρίδα τό Ἀνατολικό, ἡ Κέρκυρα τό Δυτικό καί τό Δυρράχιο, ἴσως, τό Βόρειο. Ἔχουμε τά στοιχεῖα νά ὑποστηρίξουμε σήμερα τήν ἄποψη ὅτι αὐτά τά κέντρα «λειτουργοῦν». Ὁ συνάδελφος Σωτήρης Κίσσας ἐρευνήσε ἀρκετά ἱκανοποιητικά τή «λειτουργία» τῶν πολιτιστικῶν δραστηριοτήτων, τόσο τοῦ κέντρου τῆς Θεσσαλονίκης αὐτή τήν ἐποχή, ὅσο καί τῆς ἴδιας τῆς Ἄρτας ἡ ἀκόμη καί τῆς Ναυπάκτου.⁵⁰

Πιστεύω ὅτι τό ἴδιο σχῆμα «λειτουργήσε», λίγο πολύ, καί σέ ἄλλα κέντρα. Ὑποπευόμουν πάντα τίς πόλεις μέ τίς ἔδρες τῶν ἐπισκοπῶν – ἂν παραλείψουμε τά μοναστικά κέντρα πού ἔχουν μιά ξεχωριστή πνευματική ζωή καί λειτουργία.⁵¹

Ἡ ὑπόψια μου αὐτή μπορεῖ ἴσως νά ἐπιβεβαιωθεῖ τώρα μέ μιά παλιότερη ἀνακάλυψη,⁵² ἀλλά πού παρουσιάζω μόλις ἐδῶ γιά πρώτη φορά, μᾶς ἐπιγραφῆς σ' ἓνα ἀπό τά πιό ἀξιόλογα ἐπισκοπικά κέντρα τοῦ «Δεσποτάτου»· πρόκειται γιά τήν γραπτή ἐπιγραφή στήν ἐπισκοπή τῆς Μάστρου, τήν ἔδρα δηλ. τοῦ ἐπισκόπου Ἀχελώου,⁵³ πού θρῖσκεται στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος τοῦ ναοῦ. Τό κείμενό της, δυστυχῶς, δέν σώζεται ὁλόκληρο. Ἀπό τό κείμενο τῆς μεγάλης – ὅπως φαίνεται – ἐπιγραφῆς, πού περιλαμβάνει 8 σειρές 45 περίπου γραμμάτων, διατηρεῖται καλύτερα ἡ δεξιά πλευρά. Στό σωζόμενο κείμενο διαβάζουμε:

VI. ΕΠΙΣΚΟΠΗ ΑΧΕΛΩΟΥ

+ Τὸ..... ἀδελφόνος
 στεφ|ηφόρους
 ηφορ..... ε..... ν πρὸς θρό
 νον βασιλείας ... δεσπο|ίνης Ἀν|νας φι|λευσεδε|στάτης με
 5. γάλης Κομνηνῆς..... δεσπ|ότη Θεοδ|ώ|ρω καὶ Κ|ωνσταντίνω
 ε|κ μητρο|τήτος πάντας |γένει βασιλέω|ν|
 Κομνηνὸν Ἀλέ|ξιον| τόν| δούλον σὸν πάντως· εὐειδέστατ|ος| γὰρ
 <β|ασι|λείας [έσ|χά|της] (>

Οἱ μελετητές πού ἀσχολήθηκαν μέ τό μνημεῖο τῆς Μάστρου (Κ.Σ. ΚΩΝΣΤΑΣ, Ἀπαράρητα μοναστήρια παραχλωϊτιδος: Νέα Ἑστία ΝΒ' (1952) 1476-1478. ΓΕΡ. ΚΟΚΚΑΣ, ἀρθρο στήν Αἰτωλοακαρνανική καὶ Ἐυρυτανική Ἐγκυκλοπαίδεια, τόμ. 3. Ἀθήνα χ.χ., 866-869· Π.Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἡπειρον ἀπό τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος (Βυζαντινά Μνημεῖα, 2). Θεσσαλονίκη 1975, 11-20· ΑΘ.Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία 52-53) δέν μνημονεύουν τήν ἐπιγραφή.

Αἰσθάνομαι τήν ἀνάγκη νά εὐχαριστήσω καί ἀπό τή θέση αὐτή τόν καθηγ. Π.Λ. Βοκοτόπουλο, ὁ ὁποῖος μέ ἐπιστολή του συγκατένευσε καί πρὸς τήν ἀρμόδια Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία, ὥστε νά μοῦ χορηγηθεῖ ἄδεια γιά τή μελέτη τῆς ἐπιγραφῆς. Πρέπει ἀκόμη νά σημειώσω ὅτι ἡ γνωστοποίηση τῆς ὑπαρ-

49. Βλ. Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ. Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου: ΕΕΒΣ 27 (1957) 3-62 (= Σύλλογος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων, Β', Φραγκοκρατία καὶ Παλαιολόγειοι Χρόνοι. Ἀθήνα 1961, 382-454).

50. Βλ. S. KISSAS, Umetnost u Solunu početkom XIII veka i Mileševo slikarstvo, Mileševa u istorij Srpskog Naroda (Mileševa dans l'histoire du peuple Serbe). Beograd 1987, 39-49.

51. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Μία ἀκόμη μαρτυρία γιά τή μονή τοῦ Κρημαστοῦ 380 κ.έ.

52. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Ζητήματα ἱστορίας ἑνός βυζαντινοῦ ναοῦ κοντά στό Εὐπάλιο Δωρίδος: Βυζαντινά 10 (1980) 27 σημ. 47.

53. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Ἡ θέση τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου καί ἡ σχέση της μέ τή «βυζαντινὴ Πόλη» γύρω ἀπό τό λόφο «Ἐπισκοπή» κοντά στό χωριό «Μάστρον» τῆς Αἰτωλίας: Ἱστοριογεωγραφικά 2 (1988) 198-201.

ξης τῆς ἐπιγραφῆς κίνησε τὸ ἐνδιαφέρον σέ διάφορους «φιλοπεριεργούς», οἱ ὅποιοι ἐπιχείρησαν νά τή διαβάσουν ἐπιτοπίως μέ ἀνορθόδοξους τρόπους καί μέσα, πού τελικά ἐφθείραν ἀκόμη περισσότερο τὸ δυσανάγνωστο κείμενο.

Ἡ ἐπιγραφή, σέ μαῦρο φόντο μέ λευκά γράμματα πού σέ πολλά σημεῖα ἔχουν ἀπολεπιστεῖ καί παραμένει μόνο τὸ ἴχνος ἢ ἔχουν σθηστεῖ ἐντελῶς, καταλαμβάνει τὸν μεταξὺ τοῦ Ν. Ἀγγέλου καί τῆς Θεοτόκου κενό, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸν κοσμητὴ πού διατρέχει τὴ γένεση τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ καί πάνω ἀπὸ τὴν πράσινου χρώματος ζώνη τοῦ ἀσβεστοκονιάματος. Τὸ κείμενο ἐγγράφεται σέ ἀκανόνιστο τετράπλευρο πλαίσιο, διαστάσεων περίπου 1,30 X 0,55 μ. Οἱ ἑπτὰ σειρές (ἢ 8η μόλις διακρίνεται καί περιλαμβάνει μᾶλλον ἐλάχιστες λέξεις τοῦ τέλους) τῆς ἐπιγραφῆς ἐκτείνονται σέ μήκος γραπτοῦ κειμένου ἀπὸ 0,95-1,20 μ. καί τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων εἶναι 5-6 ἐκ. τοῦ μέτρου. Οἱ ἀποστάσεις μεταξὺ τῶν σειρῶν δέν εἶναι κανονικές οὔτε οἱ κανόνες βάσης τῶν γραμμάτων παράλληλοι· στὸ δεξιὸ τμήμα οἱ ἀποστάσεις μεγαλώνουν καί τὸ ἄνοιγμα τοῦ ὕψους εἶναι μεγαλύτερο σέ σύγκριση μέ τὸ ἀριστερό.

Ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ γονυκλινοῦς δεομένου διατηρεῖται τὸ προτεταμένο σέ χειρονομία δέησης χέρι του πρὸς τὴ Θεοτόκο, ἢ ὀξύληκτη καστανόχρωμη γενειάδα καί μέρος τοῦ περιγράμματος τῶν ὤμων. Ἡ δεόμενη ἀνδρική μορφή φορεῖ λευκὸ ἱμάτιο πού σχεδιάζεται μέ καστανόχρωμες γραμμές πού παρακολουθοῦνται ἀπὸ κιτρινωπές πινελιές.

Πρέπει νά σημειώσω ὅτι τὰ μετρικὰ προβλήματα πού παρουσιάζουν οἱ δύο τελευταῖοι στίχοι καθὼς καί τὰ ζητήματα ἀποκατάστασης τοῦ κειμένου θὰ ἀντιμετωπιτοῦν σέ ἄλλο μελέτημά μου (βλ. σημ. 10 ἐδῶ).

Στὴν ἐπιγραφή τῆς Μάστρου ὀρισμένα στοιχεῖα εἶναι ἀρκετὰ γιὰ τὸν χρονολογικὸ προσδιορισμὸ τῆς γραφῆς καί κατὰ προέκταση τῶν ἐργασιῶν γιὰ τὴν τοιχογράφηση τῆς σύγχρονης μέ τὴν ἐπιγραφή φάσης τῆς διακόσμησης. Ἡ ἐπιγραφή μᾶς μιλά (στίχ. 1) γιὰ ἀδελφούς, (στίχ. 2) γιὰ στεφνφόρους, καί τὸ περιβάλλον προσδιορίζεται καλύτερα μέ τὰ ὀνόματα πού ἀκολουθοῦν (στίχ. 5), τὸν Δεσπότη⁵⁴ Θεόδωρο,⁵⁵ καί, πιθανότατα, τὸν ἀδελφὸ του Κωνσταντῖνο,⁵⁶ τοῦ ὁποῦ καί ἡ παρουσία στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀχελῶου φαίνεται γιὰ τὴν σύγχρονη ἔρευνα καλύτερα προσδιορισμένη.⁵⁷ Συνδεδειγμένος ἢ Ἄννα φιλευσεβεστάτη μεγάλη Κομνηνὴ (στίχ. 4), ὅπως μνημονεύεται — μαζί μέ τὸν Κωνσταντῖνο — καί στὴν α' ἐπιγραφή τῆς μονῆς Βαρνάκοβας.⁵⁸ Ἄν συνεκτιμηθοῦν ὅλα αὐτὰ τὰ δεδομένα, ἡ ἐπιγραφή τῆς Ἐπισκο-

54. Ἡ ἀναφορὰ π.χ. τοῦ Θεοδώρου μέ τὸν τίτλο «Δεσπότη», ὅπως στὰ νομίσματα πού χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναγόρευση ἢ τὴν στέψη του (βλ. σχετικὰ ΑΛΚΜΗΝΗΣ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ, *Νίκαια καί Ἡπειρος τὸν 13ο αἰώνα. Ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση στὴν προσπάθειά τους νά ἀνακτήσουν τὴν αὐτοκρατορία [Ἐταιρεία Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, 7]. Θεσσαλονίκη 1990, 72 σημ. 87) χρησιμεύει ὡς terminus ante quem, ὅσο κι ἂν ὁ terminus αὐτός εἶναι δύσκολο νά προσδιοριστεῖ μέ ἀκρίβεια (βλ. γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ Α. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ - ΖΑΦΡΑΚΑ, Συμβολὴ στὸ ζήτημα τῆς ἀναγόρευσης τοῦ Θεοδώρου Δούκα: Ἀφιέρωμα στὸν Ἐμμανουὴλ Κριαρᾶ, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (3 Ἀπριλίου 1987). Ἐκδ. Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη 1988, 39-62· πρβλ. ΚΟΣΜΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ χρόνος στέψης τοῦ ἡγεμόνα τῆς Ἡπείρου Θεοδώρου Α' Κομνηνοῦ: *HX* 29 (1988-89) 133 κ.έ.*

55. Προσωπογραφικὰ γιὰ τὸν Θεόδωρο Δούκα βλ. τώρα στὸ βιβλίο τοῦ Κ. ΒΑΡΖΟΥ, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, Β' [Βυζαντινὰ Κείμενα καί Μελέται, 206]. Θεσσαλονίκη 1984, 548-637, ὅπου καί σχετικὴ διδλογογραφία στίς σημ. 1. - 250.

56. Προσωπογραφικὰ γιὰ τὸν Κωνσταντῖνο Δούκα βλ. ὀ.π. 656-664, ὅπου καί σχετικὴ διδλογογραφία στίς σημ. 1-22.

57. Βλ. G. PRINZING, Studien zur Provinz- und Zentralverwaltung im Machtbereich der epirotischer Herrscher Michael I. und Theodoros Dukas, II: *HX* 25 (1983) 50-52 καί 68-70.

58. Ὅπως παρατήρησε ἡδη ὁ Ἄν. Ὁρλάνδος, πρόκειται γιὰ τὴν Ἄννα, κόρη τοῦ Ἰωάννη «Κομνηνοῦ» καί ἀδελφὴ τῶν Κομνηνοδουκάδων ἀδελφῶν τῆς Ἡπείρου Μιχαὴλ Α', Θεοδώρου, Μανουὴλ καί

πῆς Μάστρου μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στενότερα στο μεταίχμιο τοῦ α' καί β' τετάρτου τοῦ 13ου αἰ. Αὐτός πού προσπίπτει ἰκέτης στήν ἔνθρονη Θεοτόκο, ὁ Εὐειδέστατος τῆς ἐσχάτης κρίσεως δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι ἓνας ἀπό τούς ἀνθρώπους τοῦ «κύκλου τῶν διανοουμένων» τοῦ Ἀχελώου, γιατί ὄχι ὁ ἴδιος ὁ Κωνσταντῖνος Δούκας στήν ἐκδήλωση τῆς μετανοίας του πρὸς τὴν Ἐκκλησία.

Ἔχουμε κι ἐδῶ ἓνα ρυθμικό, ὅπως φαίνεται, κείμενο, γραμμένο καταλογάδην, ὅπως στήν περίπτωση τῆς Κόκκινης ἐκκλησιᾶς στό Βουλγαρέλι· ἔχουμε παρουσία προσώπων συγκεκριμένης κοινωνικῆς τάξης· ἔχουμε λόγιο κείμενο. Ποιὸς εἶναι ὁ δημιουργὸς του; Εἶναι ὁ λόγιος πού συνοδεύει τὸν Κωνσταντῖνο Δούκα αὐτὴ τὴν ἐποχὴ στὸν Ἀχελῷο Νικόλαος ὁ Γοριανίτης, σημαντικὴ μορφή ἀπὸ γενιὰ μορφωμένων ἀνθρώπων;⁵⁹ Εἶναι ὁ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Εὐστάθιος⁶⁰ ἢ ὁ ἴδιος ὁ ἐπιγραμματοποιοὸς μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀποκαυκος;⁶¹

Ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα δέν ἔχει καί τόση σημασία στήν ἀνάπτυξη τῆς προβληματικῆς πού ἐπιχειρήσαμε. Ἐκεῖνο πού ἔχει τὴ μεγαλύτερη ἴσως σημασία εἶναι τὸ ὅτι καί στήν Ἡπειρο τοῦ 13ου αἰ. λειτουργεῖ τὸ φαινόμενο τοῦ «κύκλου τῶν διανοουμένων», μέ τὸν ὀρισμὸ πού διαρθρώνει ὁ Α. Μαρκόπουλος «ὥστε νά ἀναχωνεῦσει καί ἄλλα, μικρότερα ἐνδεχομένως, σύνολα ἀτόμων μέ πλούσια διανόηση ἀλλὰ μικρὴ ἢ καί ἀνύπαρκτη γραπτὴ παραγωγή».⁶²

Τίποτα περισσότερο ἀλλὰ καί τίποτα λιγότερο ἀπὸ τίς πνευματικὲς νοοτροπίες τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας πού μεταφέρεται στήν Ἡπειρο καί στήνει τὸ δικό της πολιτιστικὸ ἐποικοδόμημα, τὸ οἰκοδόμημα πού ἐκφράζεται καί μέσα ἀπὸ τὴν τέχνη τοῦ γραπτοῦ λόγου, τοῦ ποιητικοῦ γραπτοῦ λόγου τῶν ἐπιγραφῶν* τῆς.

Κωνσταντίνου, ἡ ὁποία παντρεύτηκε τὸν κόμητα τῆς Κεφαλληνίας Ματθαῖο Orsini (βλ. Μονὴ Βαρνάκοβας 13). Γιὰ τὴν Ἄννα βλ. προσωπογραφικὰ καί στό διδύλιό τοῦ Κ. ΒΑΡΖΟΥ, Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, τόμ. Β', 668-669. καί σῆμ. 1-7.

59. Βλ. Σ.Κ. ΚΙΣΣΑ, Σχόλια σ' ἓνα σιγίλλιο 175-188.

60. Βλ. Β. ΚΑΤΣΑΡΟΥ, Ἡ θέση τῆς Ἐπισκοπῆς Ἀχελώου 198.

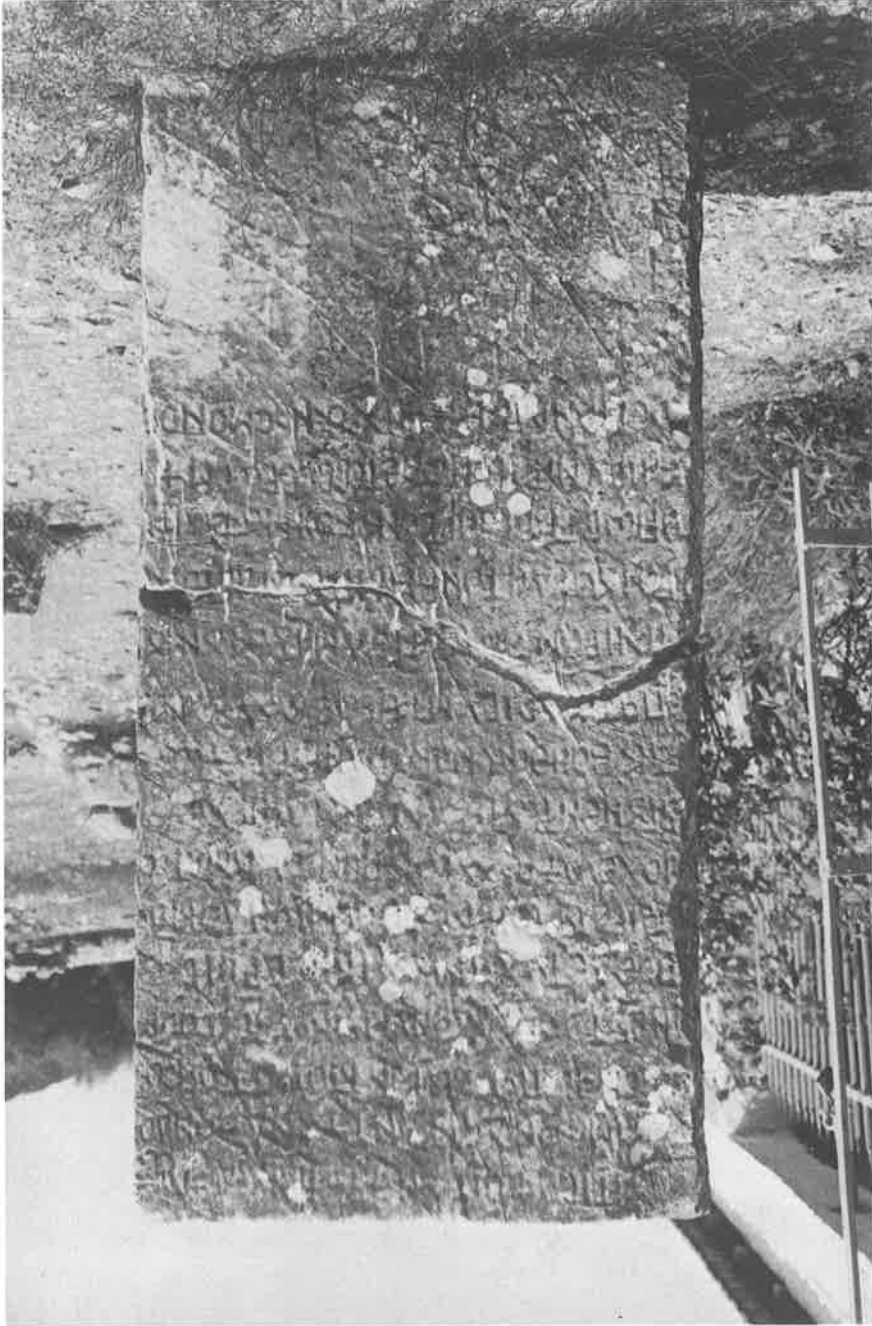
61. Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ μητροπολίτη Ἰωάννη Ἀποκαύκου βλ. στήν ἐκδ. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΕΡΑΜΕΩΣ, Ἐπιγράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου: Ἀθηνᾶ 15 (1903) 463-478. Γιὰ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Ἀποκαύκου βλ. ἐπίσης Π.Κ. ΠΟΛΑΚΗ, Ἰωάννης Ἀποκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου (ἀνατύπωσης ἐκ τῆς Νέας Σιών). Ἐν Ἱεροσολύμοις 1923, 126-139. ΑΘ. ΚΟΜΙΝΗ, Τὸ βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπιγράμμα 171. ΚΟΣΜΑ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἰωάννης Ἀποκαυκος. Συμβολὴ στήν ἔρευνα τοῦ δίου καί τοῦ συγγραφοῦ ἔργου του [Ἱστορικὲς μονογραφίαι, 6]. Ἀθῆνα 1988, 108-114.

62. ΑΘ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ, Οἱ διανοούμενοι 157.

*Ἀπὸ τίς φωτογραφίες πού συνοδεύουν τὸ ἄρθρο αὐτὸ οἱ ὑπ' ἀριθμ. 1 καί 2 προέρχονται ἀπὸ τὸ προσωπικὸ ἀρχεῖο τῆς συναδέλφου Σ. Καλοπίση - Βέρτη καί οἱ ὑπόλοιπες ἀπὸ τὸ δικό μου ἀρχεῖο. Στὴν κ. Καλοπίση - Βέρτη ὀφείλω θερμὲς εὐχαριστίες γιὰ τὴ διάθεση τῶν δύο φωτογραφιῶν πού ἐλήφθησαν ἀπὸ τὴν ἴδια. Τέλος, ὀφείλω εὐχαριστίες καί πρὸς τὴν Διεύθυνση τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Γαλλίας (Παρίσι) γιὰ τὴν παραχώρηση τῶν φφ. 208-209 τοῦ χφ Parisinus gr. 2661, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ φ.208 δημοσιεύεται ἐδῶ.

1. Μουσείο Θέρμου. Επιγραφή II.2.

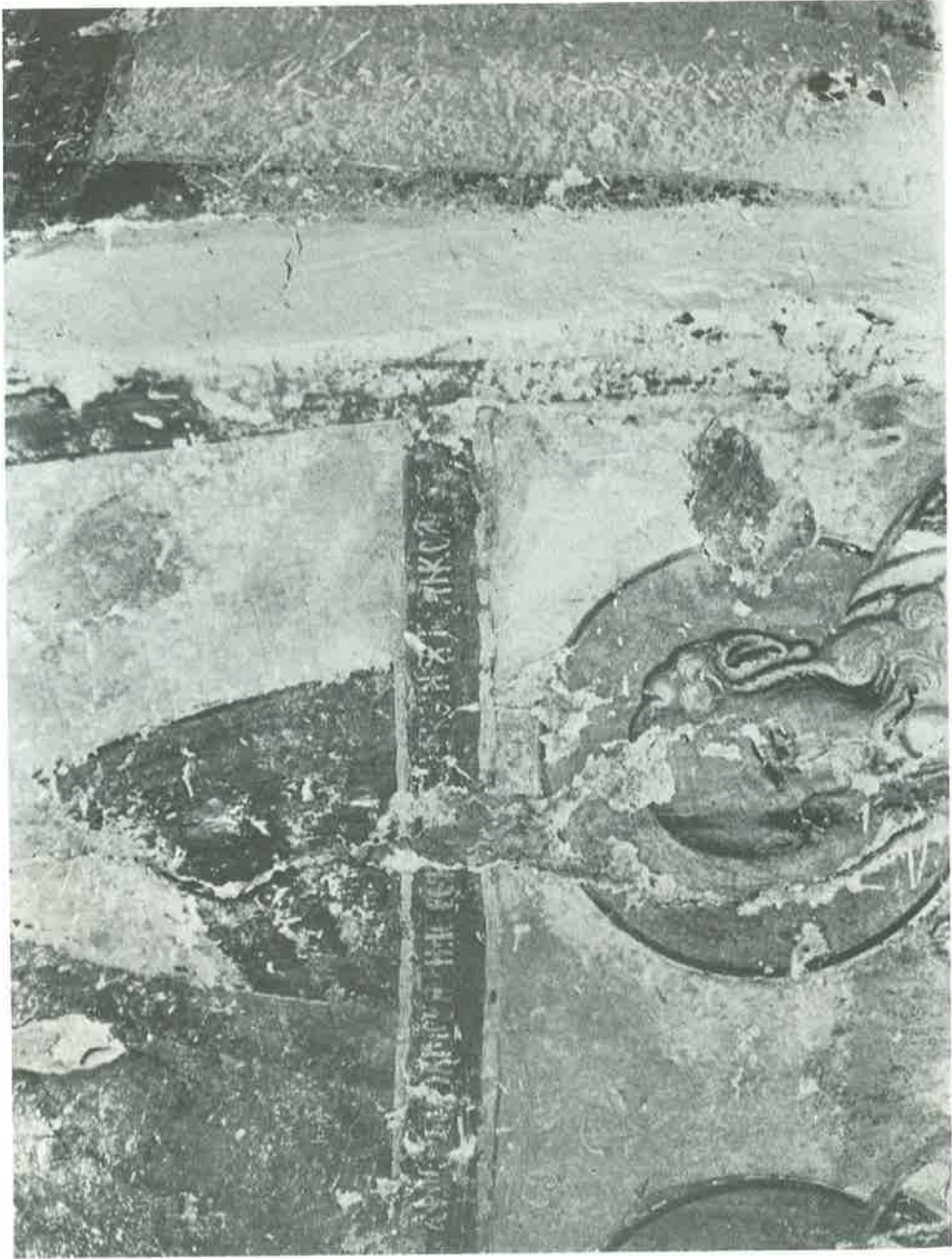
2. Μουσείο Θέρμου. Επιγραφή Π.3.

3. Χαλκικόπουλοι, Άγιος Ανδρέας. Επιγραφή (αριστερό τμήμα).

4. Χαλκιόπουλοι, Άγιος Ανδρέας. Επιγραφή (κεντρικό τμήμα).

5. Χαλκιοπούλοι, Άγιος Ανδρέας. Επιγραφή (δεξιό τμήμα).

Η παλαιά επιγραφή αυτήν μάλλον άνηκε εις το στέφανον του προσέχον μισθού ανδρών του μισθωτηρίου του εν τω εσση
 να του Παναγιωτίου ανδρών βαλάντι Νάου, ή το στέφανον του εσση, ή το στέφανον του εσση, ή το στέφανον του εσση, ή το στέφανον του εσση
 σελών ησση, ή το στέφανον του εσση, ή το στέφανον του εσση, ή το στέφανον του εσση, ή το στέφανον του εσση, ή το στέφανον του εσση
 στέφανον του εσση, ή το στέφανον του εσση, ή το στέφανον του εσση, ή το στέφανον του εσση, ή το στέφανον του εσση, ή το στέφανον του εσση

ΕΠΙΓΡΑΦΗ

ΜΑΡΟΣ Α Γ Λ Ο Σ Δ Μ Π Ο Σ Υ Ο
 ΘΕΟΤΟΚ8 ΕΙΣ ΚΤΙΣΗΝ ΣΥΝΗΡΜΟΣΙΩ ΠΑΝΑΓΥΜΝΗΤΟΥ Ο ΤΟΥΤΟΥ ΜΙΚΗΣ ΠΕ
 ΔΟ ΣΥΝ ΤΗ ΣΥΝΕΥΝΩΤΗ ΤΑΠΕΙΝΗ ΑΝΗ ΚΟΜΗΝΟΥ Τ^{ου} ΣΙΣΤΗΛΟ... ΝΑΙΣΙΩΣΤΥΚΗΝΟΙΣ Α
 ΜΑΜΜΑΣΙΝ ΕΙΣ ΚΑΛΙΟΣ ΚΑΘΩΡΑΪΣ ΕΙΣ ΚΟΙΝΟ... ΓΑΛΑΤΑΡ... ΣΙΝΗ ΕΞ ΙΣΟΥ
 ΣΘΑΙ ΤΩ ΑΝΩΤ... ΔΩΣΙΩΝ ΠΑΝΤΩΝ ΔΕΣΠΟΤ... ΚΑΙ ΣΩΤΗΡΑ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦ...
 ΤΩΝ ΜΑ... ΤΟ ΣΜΗΝΟΣ ΑΠΑΝ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΝ ΑΣ... ΑΝΩΘΡΩΝΕ ΠΡΟ(Κ)
 ... ΟΝ ΤΕ ΤΟΝ ΜΟΝΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΑΡΑΣΧΕ ΤΟΙΣ ΤΑΝΗΡΟΙΝ ΑΜΦΟ...
 ΔΑ... ΛΥΝΣΙΝ ΤΕ ΚΑΙ ΠΑΧΗΣ ΒΛΑΒΗΣ ΑΝΤΙ ΔΕ ΤΟΥΤΟΥ ΤΟΥ ΤΡΙΣΟΛΒΙΟΥ ΔΟΜΟΥ
 ΚΑ... ΣΙΩΣΟΝ ΕΣ... ΜΟΝΑΣ ΔΙΚΑΙΩΝ ΕΙΣ ΕΔΕΜ ΤΟ ΧΩ...
 ΣΚΗΠΡΟ Κ... ΤΩΝ ΔΥΤΙΚΟΝ ΦΡΟΥΡΙΩΝ ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΑΝΗΡΣ Ι...
 ... Κ... ΟΜΗΝΗ ΝΟΦΙΩΝ ΔΕΣΠΟΤΩΝ ΑΪΔΟΙΜΕΝ... Ε...
 1281
 5
 28

6. Βουλγαρέλι, Κόκκινη Εκκλησία. Επιγραφή (Μεταγραφή Γ. Παπαδημητρίου)

8

Ἰππύκοι τὸν οὐρανὸν πλοῖσ' ἴασι· ἐφέσουσι δὲ οἴον, οἱ
 οἴνοισ' οὐκ ἐπίουσι· ἀλλὰ τὴν πλάγην τὰς σελήνας ἔκαστον
 μὲν τῶν κούμων· τὴν μακρὰν τῶν κούμων οὐκ ἐπίουσι·

Ἀπὸ τῆς χύμης ἀνθρώπισης εἰς τὴν πρῶτην σὺν ὄδῳ·
 ἔστι τ' Ἰ ἦ· Κούμων ἔστι $\xi \omega \iota \eta$ · οὐκ ἐπίουσι·

Ἀπὸ τῆς πρῶτης σὺν ὄδου εἰς τὴν δευτέραν· ἔστι $\mu \eta$ ·
 Κούμων ἔστι $\theta \omega \theta$ · οὐκ ἐπίουσι·

Ἀπὸ τῆς δευτέρας σὺν ὄδου εἰς τὴν τρίτην· ἔστι $\mu \delta$ ·
 Κούμων ἔστι $\xi \theta \kappa \gamma$ · οὐκ ἐπίουσι·

Ἀπὸ τῆς τρίτης εἰς τὴν τέταρτην· ἔστι λ · Κούμων
 ἔστι $\xi \theta \mu \gamma$ · οὐκ ἐπίουσι·

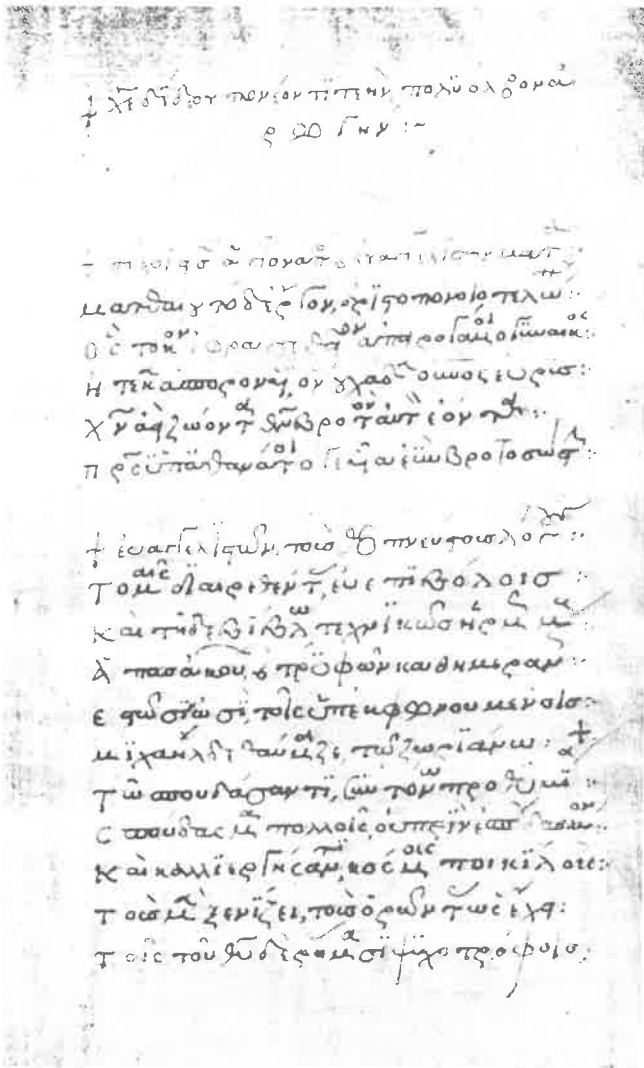
Ἀπὸ τῆς τέταρτης εἰς τὴν πέμπτην σὺν ὄδου· ἔστι $\rho \theta$ ·
 Κούμων ἔστι $\sigma \nu \epsilon$ · οὐκ ἐπίουσι·

Ἀπὸ τῆς πέμπτης σὺν ὄδου εἰς τὴν ἕκτην· ἔστι $\rho \kappa \theta$ ·
 Κούμων ἔστι $\sigma \rho \pi \delta$ · οὐκ ἐπίουσι·

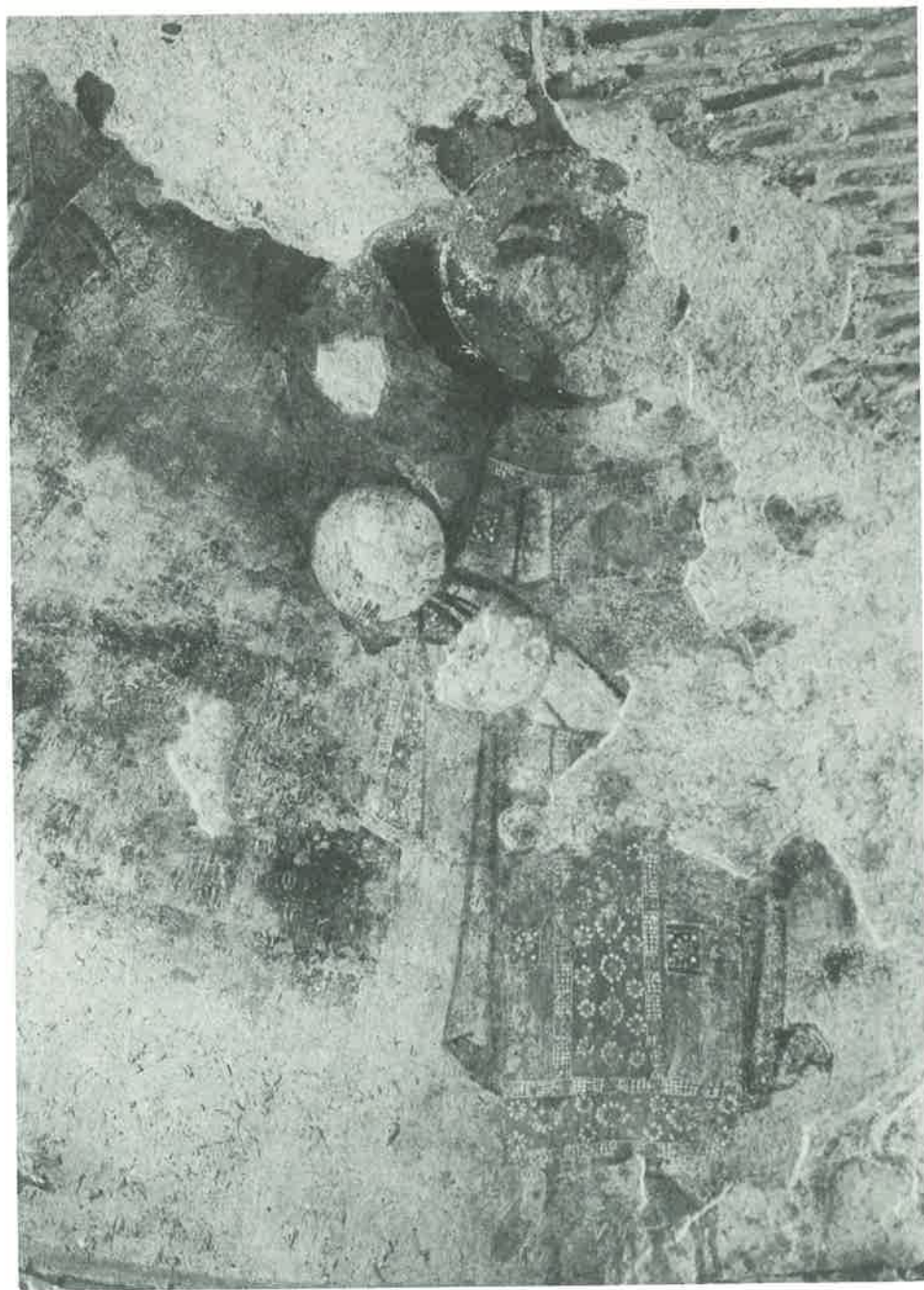
Ἀπὸ τῆς ἕκτης σὺν ὄδου μέχρι καὶ εἰς τὴν ἑβδόμη·
 ἔστι $\rho \kappa$ · Κούμων ἔστι $\sigma \tau \delta$ ·

✠ προρηθὸς τῶν ἀγίων ἀνδρῶν τῶν ἁγίων· ἁγίων·

Περὶ τῶν ῥωμαίων βουλομαίσε γινώσκων·
 ὁ περὶ οὐκ ἐπίουσι ἀλλὰ τῶν ἀλλων κούμων· ὁ περὶ
 ἔχει εἰς τὴν φωνήν· χίλις ἀδύνατοι εἰς βουλομαίσε γινώσκων·
 ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἀπὸ τοῦ δεσποῦ του ἡμεῶν· εἰς
 τοῦ πηλαλοῦ λαοῦ εἰς τὸ πᾶν·

8. Barocc. gr. 29, φ. 29. (Σπ. Λάμπρου, Πρόχειρον σημείωμα περί Ζωριανού, σ. 217. Gamillscheg-Harlfinger, Repertorium, πίν. 280).

9. Επισκοπή Μάστρου. Άγγελος (N.). Διακρίνονται ίχνη από την επιγραφή.

10. Επισκοπή Μάστρου. Τμήμα της επιγραφής.

